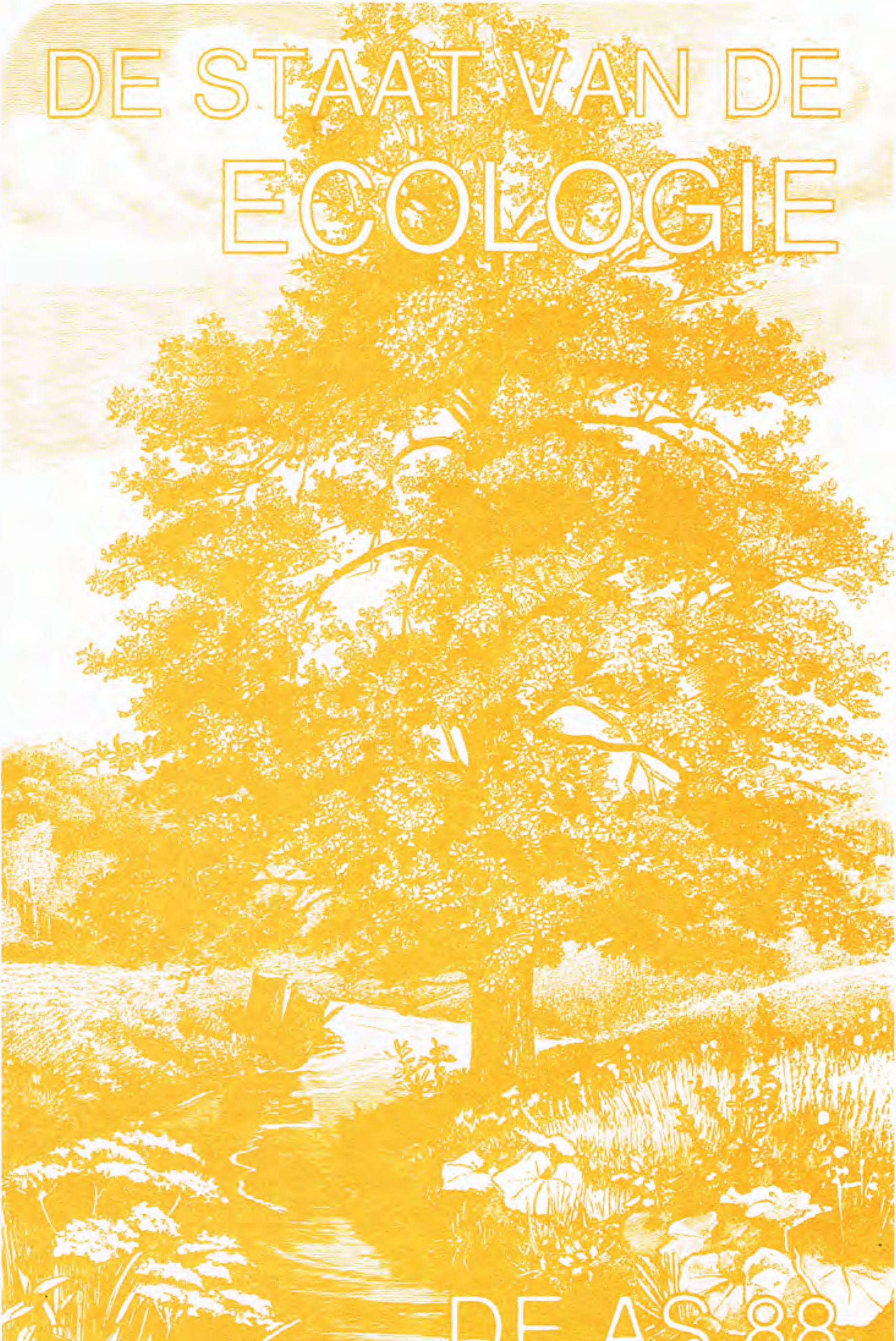
DE STAAT VAN DE ECOLOGIE

DE AS 88

de AS

anarchistisch tijdschrift

Zeventiende jaargang, nr. 88 oktober - december 1989.
De As verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle, ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: *f*24,-; buiten Benelux *f*30,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Marli Huijer, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkten mee: Ferd. v.d. Bruggen en Chris Roemen

DE STAAT VAN DE ECOLOGIE

Marius de Geus

De kwaliteit van het bestaan en mogelijk het menselijk overleven zelf worden bedreigd door grootschalige milieuvervuiling. De ernst van de situatie begint langzamerhand tot steeds meer mensen door te dringen. Ook de politieke partijen lijken zich nu met de milieuproblematiek te gaan bezighouden, waarbij echter opvalt dat ze -met uitzondering van Groen Links en De Groenen- niet opereren vanuit een consequent kritische visie.
In deze bijdrage wil ik de vraag aan de orde stellen of het mogelijk is om met het anarchisme als leidraad een analyse te geven van en antwoorden te bedenken voor de huidige milieuproblematiek. Bestaat er een samenhangend libertair alternatief? Of zijn libertaire oplossingen juist ongeschikt voor de hedendaagse problemen? Want hoewel anarchisten zich zoals men weet tegen de dominante staat keren, menen sociaal-democraten bijvoorbeeld "dat een daadkrachtig milieubeleid voor alles scherp normerende, bindende en met sanctiemogelijkheden toegeruste regelgeving vereist", en dus een omvangrijke en actief optredende overheid.[1]

Het actuele milieuprobleem vindt zijn grondslag in een ingewikkeld complex van factoren, waarvan ik in dit korte bestek de meest in het oog springende wil bespreken.
In onze maatschappij heeft de mens zich een autoritaire houding eigen gemaakt ten opzichte van zijn natuurlijke leefomgeving. De natuur wordt door velen louter beschouwd als een instrument dat volledig ten dienste moet staan aan de mensheid. Het idee overheerst dat de mens zonder meer mag ingrijpen in de natuurlijke

verhoudingen om zijn eigen welvaartsniveau te verhogen en zich niet hoeft te bekommeren om de gevolgen van zijn handelen. Met de opkomst van de industriële maatschappij is de gedachte ontstaan dat de mens moet heersen over de natuur en dat de natuur een object is dat er slechts op wacht te worden *geëxploiteerd.*[2] Het is een kijk op de natuur die men in zowel de kapitalistische als de zogeheten socialistische wereld aantreft.

De (economische) ideologie van de groei hangt hiermee nauw samen. Het ideaal van *economische groei*, van uitbreiding van markten, van telkens grotere productie, treft men feitelijk bij alle industriële naties aan, en is nog steeds boven iedere discussie verheven. Er wordt niet ingezien dat er een fundamentele tegenstelling bestaat tussen het gelijktijdig streven naar milieubehoud en het stimuleren van de industriële groei. In de praktijk leidt groei immers tot het gebruik van grotere hoeveelheden energie en dus tot grotere vervuiling (onder andere het broeikaseffect).[3] De ideologie van de groei is een ideologie van kwantiteit, terwijl zowel maatschappij als milieu primair gebaat zijn bij een ideologie van kwaliteit, dat wil zeggen van hoogwaardige, duurzame en energiezuinige productie.

Ook de *wijze van produceren* is op zich een belangrijke factor die zijn weerslag heeft gehad op het milieu. In de kapitalistische economie wordt niet geproduceerd met het oog op de maatschappelijke behoeften en met inachtneming van de natuurlijke leefomgeving van de mens, maar om winsten te behalen. De ondernemers richten zich op expansie en dus kapitaalsvermeerdering en houden daarbij in de regel geen rekening met de maatschappelijke en ecologische consequenties van hun handelen. Zij proberen de goederen zo voordelig mogelijk te produceren, terwijl milieuinvesteringen in hun optiek alleen maar tot hogere kosten leiden. Net als veel individuen trachten bedrijven de milieukosten te ontlopen en waar mogelijk af te wentelen op anderen (de gemeenschap als geheel, de toekomstige generaties, etc.). Zij verschuilen zich achter de volgende bekende argumentatie: 'laat de anderen maar voorop lopen met milieuvriendelijk gedrag' -bang als ze zijn voor een verslechterde concurrentiepositie en afnemende groei- en winstcijfers. Een dergelijke houding van de producenten is inherent aan het kapitalistische economische stelsel.

Een andere factor is die van de *consumptiemoraal* die onze maatschappij stevig in de greep houdt. Er is geleidelijk een mentaliteit ontstaan die grotendeels is gericht op materiële groei en onbeperkte consumptie. De belangstelling van velen richt zich in hoge mate op het bezit van nog meer consumptiegoederen, terwijl men zich niet in het minst lijkt af te vragen wat de gevolgen van deze houding voor het milieu zijn. Overigens wordt deze consumptiedrift sterk aangewakkerd door de bedrijven die de gefabriceerde artikelen met intensieve reclamecampagnes aan de man/vrouw proberen te brengen.

Een volgende factor is de *centralisatie- en concentratietendens* van de industriële maatschappij. Zo wijst Murray Bookchin in zijn werk terecht op de concentratie van hulpbronnen en arbeidskracht in gigantische industriele ondernemingen en stedelijke eenheden, waardoor enorme afvalstromen ontstaan.[4] De industriële maatschappij concentreerde de arbeiders in massale stedelijke agglomeraties en het werk in grootschalige en gecentraliseerde fabrieken, waardoor het lo-

kale milieu onvermijdelijk sterk overbelast raakte en er een oneigenlijke scheiding is ontstaan tussen platteland en stad. Daarnaast werden na de Tweede Wereldoorlog met de opkomst van buitenwijken en slaapsteden de werk- en leefomgeving van de mensen geleidelijk meer en meer uit elkaar getrokken. Het werk van de mensen is op deze wijze steeds verder van hun huis en haard komen te liggen. De verplaatsingen die hiervan het gevolg zijn, hebben een onaanvaardbaar groot beslag gelegd op het natuurlijk leefmilieu met alle gevolgen vandien (wegen, lucht- en bodemverontreiniging, etc.)

In verband hiermee moet ook het ontstane *'mobiliteitsethos'* worden genoemd. Terwijl de mens vroeger genoegen nam met transport binnen een beperkt gebied, wordt heden ten dage aangenomen dat iedereen, ongeacht de schade voor het milieu, zich onbeperkt moet kunnen verplaatsen, vooral natuurlijk gemotoriseerd. Het gevolg is dat velen ver van hun werk zijn gaan wonen en in het weekend en tijdens de vakanties in hun auto kruipen, met als gevolg milieuverontreiniging. Het recht op bewegingsvrijheid is op zich uiteraard een groot goed, maar de maatschappelijke en ecologische kosten van het gemotoriseerde verkeer zijn inmiddels tot een gevaarlijk niveau gestegen.

Verder is het *'liftersgedrag'* ('free-riderprobleem') een belangrijke factor. Met name Mancur Olson besteedt in zijn *The Logic of collective action* aandacht aan het verschijnsel dat individuen en groepen zullen trachten te profiteren van bepaalde collectieve goederen, zoals een schoon milieu, maar er niet voor willen betalen.[5] Dit houdt in dat mensen zich, indien er geen vormen van dwang worden uitgeoefend, gaan gedragen als rationeel-calculerende individuen die hun individuele belang (bijvoorbeeld als blije rijder) laten prevaleren boven het gemeenschappelijk belang (schone lucht). Dit vanuit de gedachte 'wat maakt het uit wanneer ik besluit om mijn wagen van de hand te doen. Ik verlies wel mijn automobiliteit, maar het milieu wordt er niet merkbaar schoner van'. Veel individuen vinden zich voor dit dilemma geplaatst.

Last but not least is het beleid van de (kapitalistische) staat een niet weg te cijferen factor die van invloed is op het milieu. De staat heeft de laatste decennia, ondanks het feit dat de kans op een dreigende milieuramp reeds lang bekend was, een zeer weifelend, terughoudend en volledig ontoereikend milieubeleid gevoerd. De staat heeft zich op deze wijze feitelijk gedragen als *belangenbehartiger van het bedrijfsleven*. De ondernemerslobby is er vooralsnog wonderwel in geslaagd om te voorkomen dat dure milieu-investeringen en milieuzorgsystemen werden opgelegd. Zij hebben weten te bereiken dat de ondernemersvrijheid niet of nauwelijks werd aangetast, dat er uiterst soepele milieunormen en -voorschriften werden gehanteerd, en aan de uitstoot van schadelijke stoffen weinig of soms geen beperkingen werden opgelegd. De vrije ondernemingsgewijze productie werd tot op heden in milieuopzicht eigenlijk geen strobreed in de weg gelegd, waardoor Nederland naar puur economische maatstaven welvarender werd, maar de kwaliteit van de leefomgeving drastisch verslechterde.

Dit zijn enkele van de centrale factoren die in samenhang met de toenemende bevolkingsgroei tot gevolg hebben gehad dat het zelfordenende vermogen van de diverse eco-systemen is aangetast. Natuurlijke systemen zijn zoals bekend in principe

zelfregulerend en op deze wijze in staat om in te spelen op de complexiteit van de omgeving. Bij al te grote verstoringen van buitenaf wordt echter het stabiele voortbestaan van de natuurlijke systemen in gevaar gebracht. Momenteel komt de mens de twijfelachtige eer toe het zelforganiserende en herstellende vermogen van de natuur te vernietigen door ondoordacht ingrijpen in de natuur en door verspillende c.q. milieugevaarlijke consumptie- en productiepatronen. Wat zijn nu de voornaamste libertaire oplossingen voor de milieuproblematiek?

LIBERTAIRE OPLOSSINGEN

De grote kracht van het libertaire gedachtengoed ligt in de ideeën over ethiek. Anarchisten hebben vanouds een houding van overheersen en uitbuiten afgewezen. Het idee van *harmonie* tussen mensen onderling en in de verhouding van mens en natuur staat bij hen centraal. Anarchisme kenmerkt zich door een denken in termen van evenwichtige en duurzame relaties en verantwoordelijkheid ten opzichte van de omgeving. De opvoeding van mensen zal zich dan ook meer moeten richten op het vermijden van dominerend gedrag ten aanzien van medemens en leefmilieu. Het bijbrengen van ecologisch bewustzijn moet een onderdeel vormen van deze strategie, die op den duur zal kunnen leiden tot een diepgaande mentaliteitsverandering. Inzicht in het belang van de kwaliteit van het bestaan in plaats van ongelimiteerde consumptie zal hier een onderdeel van moeten uitmaken, evenals het benadrukken van ieders individuele verantwoordelijkheid voor het leefmilieu. De kerngedachte is hier in feite: verbeter het milieu door bij jezelf te beginnen. Dat betekent zoveel mogelijk milieuvriendelijk consumeren, verplaatsen, etc.

In de libertaire visie zal de gecentraliseerde industriële maatschappij plaats moeten maken voor een gedecentraliseerde samenleving zonder massale stedelijke en industriële concentraties. In navolging van Kropotkins 'scenario' dienen goederen geproduceerd te worden in kleinschalige fabrieken en werkplaatsen die over het hele land verspreid staan: dus geen concentraties in fabriekssteden, maar fabrieken en werkplaatsen in kleine verbanden op het platteland, dicht bij de akkers en de velden. Het resultaat zal bestaan uit zelfbeherende lokale eenheden waarin de mensen industriële en agrarische activiteiten in een harmonische samenhang met de natuur combineren en zowel geestelijk als lichamelijk werk verrichten.[6] Deze verregaande *decentralisatie*, gekoppeld aan *kleinschalige productie*, zal zorgen voor een meer gespreide en overzichtelijker afvalproductie.

De productie en consumptie van goederen zullen in een dergelijk productiesysteem een fundamentele verandering ondergaan. De centrale gedachte zal moeten zijn dat de eco-systemen in evenwicht blijven. Een libertair en ecologisch verantwoorde orde is een orde die zich door ingebouwde processen van aanpassing telkens herstelt en zijn evenwicht terugvindt. Dit impliceert dat de geproduceerde afvalstoffen opneembaar c.q. afbreekbaar moeten zijn voor het milieu, zonder blijvende schade aan te richten. De goederen worden vervaardigd met vermijding van verspilling van energie en grondstoffen, terwijl de productie zich concentreert op duurzame kwaliteitsgoederen, die te repareren zijn, een lange levensduur hebben, zich lenen voor recycling en

die het milieu na afloop van de gebruiksperiode dus niet belasten.[7]
Bij de productie wordt in dit model gebruik gemaakt van onuitputtelijke en schone energiebronnen zoals zon, wind en getijdenwisseling en vindt zoveel mogelijk decentrale energieopwekking plaats. Anarchistische economie is niet georiënteerd op ongelimiteerde groei, ongebreideld energieverbruik en grootschaligheid, maar op kwalitatief hoogwaardige producten, energiezuinigheid, menselijke schaal en derhalve op een ecologisch aanvaardbare en verantwoorde vooruitgang. Dit houdt onvermijdelijk inkrimping in van de vervuilende sectoren van de economie (zoals chemie en intensieve veehouderij) en, waar mogelijk, een uitbreiding van de milieuvriendelijke sectoren.
Anders dan door tegenstanders veelal wordt gesuggereerd, hebben anarchisten geen afkeer van de *techniek*. Zij hebben nooit een 'primitieve samenleving' of een 'terug naar de natuur' bepleit. In zijn *The Conquest of Bread* geeft Kropotkin bijvoorbeeld talloze voorbeelden van een nuttig gebruik van technische middelen.[8]
Waar techniek het bestaan veiliger en gerieflijker maakt en er een intelligent gebruik van wordt gemaakt, zonder riskante gevolgen voor mens en milieu, hebben de libertaire denkers haar zonder problemen geaccepteerd. Er dient dus verstandig gebruik te worden gemaakt van de moderne technieken om zo efficiënt en schoon mogelijk te kunnen produceren. Uiteraard dienen deze technieken bij voorkeur 'inherent schoon' te zijn en op eenvoudige wijze te onderhouden en te beheren. Bij libertair-ecologische techniek gaat het om technologieën met een laag energieverbruik en zo gering mogelijke invloed op het milieu. Onderzoeksgelden dienen dan ook gebruikt te worden voor een verdere ontwikkeling van dit specifieke soort technologieën.[9]
Een libertair-ecologisch verantwoord vervoerssysteem gaat uit van de persoonlijke vrijheid om te gaan en te staan waar men wil. De onvoorwaardelijke vrijheid van het individu is tenslotte het centrale uitgangspunt van de libertaire politieke theorie (Proudhon, Bakoenin, Kropotkin).[10]
Vanuit ecologische overwegingen mag echter de maatschappij als voorwaarde stellen dat de individuele verplaatsingen gepaard gaan met een zo laag mogelijk energieverbruik, zo min mogelijk milieuschade en hinder aan de medemens. Dit impliceert dat het voortbewegen op eigen kracht alle voorrang dient te krijgen. Tenslotte: te voet en per fiets vervuilt men niets. De benodigde voorzieningen zoals wandel- en fietspaden worden dan ook drastisch uitgebreid.
Onderzoek heeft uitgewezen dat de fiets momenteel het meest efficiënte voertuig is, dat weinig ruimte gebruikt, niet vervuilt en een relatief eenvoudige en goedkope infrastructuur vereist. Ook Ivan Illich wijst op de wijdverbreide misvatting "dat beter verkeer gelijk staat aan sneller verkeer".[11] Bij afstanden tot circa tien kilometer kan de fiets overigens in tijd moeiteloos concurreren met de auto. Daarnaast zal er een efficiënt, fijnmazig, frequent en goedkoop (of gratis) openbaar vervoer moeten zijn, dat zo min mogelijk ruimte en energie opslokt. Het auto- en vliegverkeer (twee van de meest inefficiënte transportmiddelen) dienen drastisch af te nemen, aangezien zij een onevenredige belasting voor het milieu inhouden. Dit kan worden bereikt door onverkort de ecologische kosten van deze vervoersvormen aan de gebruikers door te berekenen. Autorijden en

vliegen zullen in dat geval niet onmogelijk of verboden zijn, maar wel duur en mogelijk met beperkingen.
Fiets en openbaar vervoer zullen derhalve de twee dragende pijlers vormen van een libertair-ecologisch vervoerssysteem.[12] Alleen deze wijzen van transport stellen de mens in staat om zich acceptabel snel te verplaatsen, zonder veel ruimte- en energieverspilling, zonder de verplaatsing van de medemens te hinderen en de veiligheid van anderen in gevaar te brengen. Of blijven we de 1500 verkeersdoden per jaar in Nederland normaal vinden?

DE ROL VAN DE STAAT

Libertaire denkers hebben de gecentraliseerde en *piramidaal* georganiseerde kapitalistische staat altijd principieel afgewezen. Hun ideeën gaan in de richting van het afbreken van het bestaande staatsapparaat en bewegen zich naar een gedecentraliseerde, federalistische, van onderop functionerende organisatie, die zelfbestuur van lokale eenheden mogelijk maakt. Een dergelijke libertaire organisatiestructuur gaat uit van de vrijheid en autonomie van de individuen, van het in staat stellen van de organisatieleden om zichzelf te regeren en zelf verantwoordelijk te zijn.
Het zonder enig voorbehoud introduceren van een anarchistische 'staatsconceptie' bij een onveranderd ondernemingsgewijze productie lijkt met het oog op het milieu niet verstandig. Kapitalistische ondernemingen zullen zich momenteel alleen milieuvriendelijk gedragen wanneer zij daartoe worden *gedwongen* door een sterk normerende overheid, die bereid en in staat is scherp te vervolgen en streng te straffen. Bij handhaving van een liberale economische orde lijkt een strak regelende overheid die de doelstellingen en randvoorwaarden van het algemene milieubeleid vaststelt en sanctioneert dus onontbeerlijk, gezien het reeds besproken inherent milieuvijandige gedrag van de meeste ondernemers. In deze situatie is hoe dan ook een actief sturende overheid geboden die tegenwicht biedt tegen de macht van de ondernemers.
De staatsorganisatie en de economische orde zijn in de libertaire visie niet te scheiden.[13] Pas bij het invoeren van een libertaire economische orde die is gebaseerd op gemeenschappelijk eigendom van de productiemiddelen en waar bedrijven in eigen beheer voor de productie zorgen, is de introductie van een volledig 'libertaire' politieke organisatie op zijn plaats. Een dergelijke organisatie zal niet echt een actief dwingende rol behoren en hoeven te spelen, *ook niet op het gebied van het milieu*. De voornaamste reden hiervoor is dat de zelfbeherende bedrijven niet produceren met het oogmerk winst te maken. In combinatie met de reeds besproken ecologisch verantwoorde opvoeding en moraal, een libertair-ecologisch productiesysteem, dito techniek en vervoerssysteem zal dit kunnen leiden tot een stabiele, evenwichtige en duurzame 'staat van de ecologie'.
Dit neemt niet weg dat het overkoepelende federalistische orgaan voor alle zekerheid een milieuconstitutie dient op te stellen, met richtlijnen voor een ecologische productie. Inherent aan de libertaire visie is verder dat de uitvoering en het beheer van het milieubeleid in hoge mate worden gedecentraliseerd.
Voorzover er dwangmaatregelen noodzakelijk zouden blijven, worden deze alleen uitgevaardigd wanneer bedrijven zich na herhaalde en bear-

gumenteerde waarschuwing niet gedragen conform de milieugrondwet. Om de individuele vrijheid van de burgers niet in gevaar te brengen wordt hun gedrag niet gedwongen door de overheid. Een 'ecologisch-libertaire' staat zal in principe geen dwang tegen burgers dienen uit te oefenen, maar zich primair moeten concentreren *op het scheppen van situaties die het de burger aantrekkelijk maken om telkens milieuvriendelijke keuzen te doen.* Niet mensen verbieden in de auto te rijden of wegwerpartikelen te kopen, maar de milieuschade die bepaalde goederen veroorzaken op consequente wijze doorberekenen in de prijs, via heffingen en belastingen, en duurzame en her te gebruiken goederen relatief goedkoop maken. Op deze wijze blijft de individuele keuzevrijheid (een fundamenteel libertaire gedachte) bestaan, terwijl het milieu minder wordt belast.

Dan resteert nog het 'free-ridersprobleem'. Zullen de individuen en arbeidersassociaties in een op deze wijze georganiseerde maatschappij toch niet *'liftersgedrag'* blijven vertonen? Een aantal voorwaarden is in een libertaire samenleving in ieder geval gunstig om dit soort gedrag te voorkomen.

1. Er bestaat van origine meer aandacht voor een ecologisch gerichte opvoeding en ethiek.
2. Kleinschaligheid werkt 'liftersgedrag' tegen. In grote, onpersoonlijke verbanden komt dit soort gedrag wegens de anonimiteit vaker voor. In kleinere 'gemeenschappen' waar men elkaar persoonlijk kent, voelen mensen zich eerder verantwoordelijk voor hun handelen en bestaat er ook meer sociale controle.[14]
3. Het type mens dat hoort bij het kapitalisme is individualistisch, rationeel-calculerend; primair uit op eigen voordeel; typische 'free-rider' kenmerken.[15] Het type mens dat hoort bij het anarchisme is meer gemeenschapsgeoriënteerd, bereid tot wederkerige hulp en solidariteit. Dit zijn meer de kenmerken van individuen die niet trachten om de lasten van hun gedrag af te wentelen op anderen.

Ondanks deze gunstige voorwaarden bestaat er vanzelfsprekend geen garantie dat er in de libertaire maatschappij geen profiteurs en vervuilers zullen zijn. Hun aantal zal ongetwijfeld kleiner zijn, maar in sommige gevallen zullen maatregelen waarschijnlijk onvermijdelijk zijn. In eerste instantie zal men moeten volstaan met het enkel wijzen op het 'liftersgedrag' van bepaalde individuen. Indien zij hun gedrag niet wensen te wijzigen zal de maatschappij de veroorzaakte milieukosten op deze mensen moeten verhalen. In het geval dat individuen ingrijpende en onomkeerbare schade aan het milieu aanbrengen zal er ook in een libertaire maatschappij niet geheel aan dwingende (straf)maatregelen ontkomen kunnen worden.

De vraag of er een samenhangend geheel van libertaire oplossingen bestaat voor de huidige milieuproblematiek kan positief worden beantwoord. Een fundamenteel probleem blijft in dit kader echter dat de economische orde en de staatsorganisatie onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Handhaving van de ondernemingsgewijze productie zal een effectief milieubeleid zeer moeilijk maken en vereist een sterk regelgevende en dus uitgebreide en actief ingrijpende overheid, met alle risico's voor de vrijheden van de individuele burgers. Een werkelijk ecologisch verantwoorde maatschappij zal uit moeten gaan van een libertair ecologisch produc-

tie-systeem: gedecentraliseerd, in harmonie met de natuur, zelfbesturend, niet gericht op het scheppen van winst, maar op bevrediging van de maatschappelijke behoefte aan duurzame en schone gebruiksgoederen.
Bij een dergelijke economische orde hoort een 'staat van de ecologie'. Dit is een libertair georganiseerde samenleving; federalistisch en gedecentraliseerd, die zich primair inspant om omstandigheden te scheppen die het de burger aantrekkelijk maken om milieuvriendelijke keuzen te doen. In zo'n maatschappij zal het free-rider-probleem aanzienlijk minder acuut zijn, zodat met een minimum aan dwingende maatregelen kan worden volstaan. Qua omvang, rol en sturingscapaciteit is deze staat van de ecologie een 'minimale staat' die de keuzevrijheid van het individu zal weten te combineren met een optimale zorg voor het milieu.

NOTEN

1. Zie bijvoorbeeld: *Kiezen voor kwaliteit*, PvdA Verkiezingsprogramma 1989, p. 4.
2. Alvin Toffler, *The Third Wave*, Bantam Books 1981, p. 103.
3. Prof. dr. J. Pen, o.a. *Wie heeft er gelijk?*, Academic Service, 1989.
4. Murray Bookchin, *Ekologie en anarchisme*, Anarchistisch Kollektief, Utrecht 1977, p. 82/83.
5. Mancur Olson, *The Logic of collective action*, Harvard University Press, Cambridge 1986, p. 2 en verder.
6. Zie met name Peter Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops*, Swan and Sonnenschein & Co., London 1904, pp. 179-212.
7. Zie ook Murray Bookchin, *Ekologie en anarchisme*, p. 82.
8. Peter Kropotkin, *The Conquest of Bread*, Elephant Editions, London 1985, met name hoofdstuk 10.
9. Zie ook E.F. Schumacher over technologie met een menselijk gezicht in *Hou het klein*, Ambo, Baarn 1973, pp. 141-162.
10. Voor een nadere uitwerking: M. de Geus, *Organisatietheorie in de Politieke Filosofie*, Eburon, Delft 1989, p. 124.
11. Ivan Illich, *Energieverbruik en maatschappelijke tegenstellingen*, Het Wereldvenster, Baarn 1980, p. 68.
12. Zie Kirkpatrick Sale, *Human Scale*, Perigee Books, New York 1980, pp. 251-265, over een mens- en milieuvriendelijk vervoerssysteem.
13. *The essential Kropotkin*, Modern Science and Anarchism, edited by E. Capouya and K. Tompkins, Liveright, New York 1975, p. 83.
14. Zie ook Michael Taylor, *Community, anarchy and liberty*, Cambridge University Press, Cambridge 1982, hoofdstuk 2.
15. Zie C.B. MacPherson, *The political theory of Possesive Individualism*, Hobbes to Locke, Oxford University Press, Oxford 1975.

ABONNEMENT 1990

Kostenstijgingen en vooral de grotere omvang van *De AS* dwingen ons het abonnementsgeld voor 1990 te verhogen tot 24 gulden. Losse nummers gaan *f*6,50 kosten. Binnenkort verzenden we de acceptgiro's voor het jaarabonnement 1990, waarbij we nadrukkelijk het *steunfonds* onder de aandacht brengen. Een bijdrage aan dit fonds naast het minimumbedrag van 24 gulden is noodzakelijk om *De AS* te kunnen blijven uitgeven. (Adm.)

WAS KROPOTKIN WEL GROEN?

Ferd. van der Bruggen

Het is opmerkelijk dat veel lezers van Kropotkins werken hem ecologische[1] gedachten toedichten. We veronderstellen dergelijke gedachten wèl bij hem, maar niet of in mindere mate bij andere klassieke anarchistische schrijvers zoals Godwin, Proudhon, Bakoenin, Malatesta. Zo gaan bijvoorbeeld Colin Ward in zijn aantekeningen bij de door hem verzorgde uitgave van Fields, Factories and Workshops *(verder: FFW[2]) en Roel van Duyn in* De Boodschap van een Wijze Kabouter *ook van die veronderstelling uit, evenals de redaktie van De As, die mij om een beschouwing van Kropotkins ecologische opvattingen vroeg.*

De veronderstelling ontstaat mijns inziens enerzijds doordat Kropotkin over zo veel verschillende onderwerpen heeft geschreven, die steeds nog actueel zijn: over evolutie-theorieën, strafrecht en criminologie, economie en de bijbehorende inrichting van de maatschappij, ethiek, fysische geografie, Russische literatuur en de Franse revolutie. Dan komt gemakkelijk de gedachte op, dat hij ook wel zal hebben geschreven over de ecologische onderwerpen, die ons nu zozeer bezighouden.
Ten tweede stellen we vast dat de opvattingen van Kropotkin, ze mogen nog zo avantgardistisch, futurologisch en utopistisch voorkomen, door hem worden gefundeerd op feiten en op het gezond verstand. Het lijkt dan logisch dat er dan ook wel -op basis van nu bekende feiten- ecologische meningen kunnen worden verwacht. Maar al kunnen we dan wel verklaren waarom we bij Kropotkin dergelijke meningen veronderstellen, de vraag is gerechtvaardigd: was Kropotkin eigenlijk wel zo groen, een ecologist[3] avant la lettre?

Om een antwoord op de vraag te kunnen geven, moeten we eerst nagaan wie ecologist kan worden genoemd. Ik hoef hier uiteraard geen 'groen manifest' op te stellen en voer dus kortheidshalve alleen aan wat van belang is voor dit artikel.
Allereerst moet zo iemand de grondhouding hebben, dat zij/hij zich zorgen maakt over de wijzen van productie en consumptie van de huidige maatschappij en de overtuiging hebben dat het anders móet, willen we niet allen omkomen in een broeikas van vergif. Meer positief geformuleerd zijn belangrijke aspecten van de grondhouding: het doordacht en zorgzaam willen omgaan met al hetgeen ons omringt; respect voor de natuur en natuurkrachten, voor flora en fauna; het niet willen heersen over of uitbuiten van de natuur maar erop inspelen om te voorzien in onze behoeften.
Uit deze grondhouding vloeien een viertal meer konkrete opvattingen voort, die kenmerkend zijn voor de ecologist:
1. De productie moet zijn afgestemd op de werkelijke menselijke behoeften; dus geen productie van nutteloze, onzinnige dingen zoals wapens of extra-verpakkingen; in de lijn hiervan liggen het afwijzen van het consumentisme en het via de reclame opzwepen daarvan;
2. Bij productie en consumptie (incl. de recreatie) moet men doordacht, dat wil zeggen zo zuinig en sober als redelijk mogelijk is, omgaan met de in de natuur aanwezige, doch slechts in beperkte mate beschikbare energie

en grondstoffen;
3. Voorkomen moet worden: beschadiging van de natuur door het afval van onze cultuur; het vergiftigen van bodem, water en lucht; de gevaarzetting door het vrijmaken van nucleaire krachten;
4. Geëist wordt 'dat er wat gebeurt': ecologische voorlichting moet worden gegeven, zodat iedereen zich bewust is van gevaren en mogelijkheden; dan maatregelen die inbreuken op ecologisch verantwoord handelen door onnadenkendheid, onverschilligheid, gebrek aan discipline, winststreven of geldzucht voorkomen en die overtreders met sancties en schadeclaims tot de orde roepen.

TIJDGEBONDEN

Bij de confrontatie van de opvattingen van Kropotkin met deze vier kenmerken moeten we ons de vanzelfsprekendheid realiseren, dat zowel zíjn als ònze opvattingen en prioriteiten bepaald zijn door de actuele situatie waarin hij verkeerde en wij ons nu bevinden. Voor hem bestond het probleem van nucleair afval eenvoudigweg nog niet, maar evenmin dat van de aantasting van de ozonlaag, de dioxine-uitstoot door pvc-verbranding, de luchtverontreiniging door auto- en vliegtuigmotoren.
Vanuit onze door deze calamiteiten bedreigde situatie lijkt die van Kropotkin rond de eeuwwisseling (FFW verscheen voor het eerst in 1898, herzien in 1912) idyllisch. Althans: ten aanzien van de milieuproblematiek! Want de problemen waren in die tijd zeker zo groot, maar lagen op een ander vlak, namelijk op dat van de sociaal-economische verhoudingen, de rechteloosheid van de arbeiders, de honger in de industriesteden en de achterlijkheid van het platteland, het gebrek aan ontwikkelingsmogelijkheden van de werkers in de in omvang toenemende kapitalistische concerns. En daarover schreef Kropotkin nu juist in FFW en in *La Conquête du Pain* (verder: CdP; eerste publicatie in 1892). Hij probeert in beide boeken[4] aan te tonen dat honger en achterstand geen onontkoombaar noodlot zijn. Er is voedsel voor de gehele wereldbevolking (Kropotkin beperkt het blikveld in deze boeken echter wel wat sterk tot Europa, Noord-Amerika en Noord-Afrika), mits men rationeel en gedecentraliseerd produceert. Men behoeft daartoe ook maar beperkte tijd in het leven aan arbeid te besteden, globaal vijf uur per dag, vijf dagen per week, gedurende rond dertig levensjaren, zodat tijd voor ontwikkeling en ontplooiing overblijft.[5] Noodzakelijk zijn echter kleinschalige land- en tuinbouw met inschakeling van de (toenmalig) moderne technologie, gedecentraliseerde en over alle landen gespreide industrieën, samenhang tussen de lokale industrie en de landbouw, waarbij de producten vooral aan de bevolking van de eigen streek ten goede moeten komen. Op deze wijze krijgen we vanzelf -aldus Kropotkin- een rationele productiemethode, een rechtvaardige verdeling van de opbrengsten, een voldoen aan de arbeidsbehoeften en arbeidswil van alle leden van de maatschappij, een humanisering van de arbeid door betere arbeidsomstandigheden, kortom: een anarcho-communistische maatschappij.
Duidelijk is, dat de doelstellingen van Kropotkin in deze geschriften op sociaal-economisch vlak lagen en niet op het ecologische. Een belangrijk argument, soms zelfs het uiteindelijke criterium, in een redenering vormt dan ook vaak het financieel-economische aspect. Een veelzeggend voorbeeld

hiervan -ook al lijkt het wat anecdotisch- is de houding van Kropotkin ten opzichte van het gebruik van kunstmest. Vaak wijst hij zonder enige toelichting dit gebruik van de hand. Maar soms laat hij zich in FFW (bijvoorbeeld op p. 67) er positief over uit in verband met de grote opbrengsten van algemeen als onvruchtbaar beschouwde gebieden. (Een vanzelfsprekende conclusie in FWW, dat immers wil aantonen dat ieder land vrijwel in staat moet worden geacht de eigen bevolking -zonder al te veel importen- te voeden.)
Enkele bladzijden verder schrijft hij een typerende passage over het gebruik van dierlijke mest. Hij pleit ervoor dat de boer minstens enkele koeien en varkens houdt om de mest, gemengd met het stalstro ("pure mest is vergif voor de grond") te gebruiken op zijn land. De argumenten hiervoor zijn (a) louter financieel: dit is veel voordeliger dan het gebruik van kunstmest; (b) proto-ecologisch: dierlijke mest is natuurlijker. Jammer genoeg werkt hij deze laatste gedachte, die inderdaad een aanzet tot ecologische beschouwingen zou kunnen zijn, niet uit. (Over Kropotkins gebruik van het begrip 'het natuurlijke' als argument kom ik later nog te spreken.)

BEHOEFTEN

Met deze gedachten in het achterhoofd kunnen we toch wel enkele opvattingen van Kropotkin vergelijken met de hierboven genoemde kenmerken van de ecologist.
In verscheidene geschriften en bij herhaling heeft Kropotkin als uitgangspunt van een gezonde productie genomen dat deze moet zijn afgestemd op de werkelijke menselijke behoeften. En het woord 'werkelijke' neemt hij dan in volle zwaarte: het moeten redelijke behoeften zijn, die overeenkomen met de menselijke natuur, dus in zekere zin algemeen menselijk en sociaal aanvaardbaar. Nutteloze zaken moeten in beginsel niet worden geproduceerd; nodeloze luxe moet worden voorkomen. Niet iedere luxe wordt uitgebannen door Kropotkin, maar het moet wel binnen redelijke perken van het normale menselijk leven blijven. Als iemand graag iets extravagants luxueus zou willen aanschaffen, dan zal zo iemand moeite hebben daarvoor een producent te vinden. Zulk een zaak zal duur zijn (Kropotkin laat in CdP luxe-goederen buiten beschouwing bij zijn stelling van het 'nemen naar behoefte'!) en waarschijnlijk ziet de betrokkene dan wel het onredelijke ervan in. Voor een goed begrip van zowel Kropotkins levensstijl als zijn daarmee verband houdende ideeën: hij ging ervan uit, dat iedereen heel genoeglijk kan leven zonder luxe, maar ook zonder asceet te zijn. Hij kon zelf in het sociale verkeer goed meedoen, was een gezellige gast en een gulle gastheer (zie hiervoor de autobiografie van Emma Goldman).
Van betekenis is in dit verband nog Kropotkins opvatting, dat men in een bepaalde streek vooral moet produceren voor de bevolking van die streek. Dit is een uitvloeisel van zijn stelling dat in ieder land, liefst nog zelfs in iedere grotere regio, zowel land- en tuinbouw als lichte en zware industrie moeten worden beoefend. Hij verzet zich dus tegen de tendensen dat landen zich in bepaalde takken van productie zouden gaan specialiseren: in Engeland en Duitsland zware industrie, in Rusland grootschalige landbouw. Veel in het betoog in FWW is een pleidooi ervoor, dat Engeland moet streven naar meer autarkie in de voedselproductie voor de eigen be-

volking, door invoering van kleinschalige intensieve land- en tuinbouw. In Rusland daarentegen moet zware industrie van de grond komen.
Het is nú voor ons huidige gevoel een vreemde zaak in FWW wat lyriek te lezen over "rokende schoorstenen in het wijde Russische land" en het enthousiasme te ontwaren waarmee Kropotkin investeringen van grote Engelse maatschappijen in de Russische industrie begroet (het begin van multinationals?). Vergeten we daarbij niet, dat -en dat was zijn belangrijkste argument voor bovengenoemde stelling- de lonen van de arbeiders in de industrie, vooral de zware industrie, ver uitgingen boven die van de landarbeiders: in Rusland zouden de lonen gemiddeld dus stijgen, in Engeland zouden landarbeiders werken die de hogere industrie-lonen zouden eisen. De slechte arbeidsomstandigheden in de industrie zouden wel door verdere invoering van de technologische vernieuwingen[6] snel worden verbeterd.
Een tweede argument, dat Kropotkin aanvoert voor de spreiding en integratie van landbouw en industrie over de landen is het voorkomen van afhankelijkheid van het ene land van het andere voor het verkrijgen van voedsel voor de bevolking; hij zag deze afhankelijkheid vanzelfsprekend ook als een inbreuk op de vrijheid en gelijkheid van de volken. Hij wijst op het gevaar van chantage door het voedselproducerende land, waardoor het ontvangende land de neiging zou krijgen naar de wapens te grijpen. Dit argument is voor ons gedateerd. Maar dat is niet het geval met het derde argument: de voorgestelde spreiding van de productie maakt lange en dure transporten overbodig, vermindert in ieder geval de transportcolonnes. Dit spreekt ons aan! Wij denken dan meteen aan vermindering van uitlaatgassen, van het fileprobleem, van het energieverbruik. Maar voor Kropotkin was de basis van dit argument de financiële besparing.

VERKWISTEN

Het grondstoffenprobleem speelde in het geheel nog niet in de tijd van Kropotkin, namelijk de laatste decennia van de vorige eeuw. Hij is erg enthousiast over een voortvarend gebruik van electriciteit, omdat deze naar zijn mening zonder verlies via netwerken kan worden verspreid. Dit brengt de mogelijkheden, die tot dan toe alleen de steden konden bieden, ook naar het platteland en dat bevordert dus de decentralisatie. Dat met kolen gestookte electriciteitscentrales, zoals Kropotkin die in Engeland van nabij zag (maar kennelijk niet rook in de ook toen veel voorkomende smog), ernstige luchtvervuilers zijn, was bij de toenmalige capaciteit van de electriciteitsvoorziening niet te overzien.
Hij waarschuwt in CdP voor uitbuiting van in een land aanwezige grondstoffen, maar dan wel indien dit door een ander land gebeurt. Immers -zoals reeds gezegd- alle landen moeten ieder voor zich zoveel mogelijk zelfvoorzienend zijn ten aanzien van de primaire levensbehoeften.
Belangrijker in dit verband lijkt mij echter een element in de definitie die Kropotkin in FFW (p. 18) geeft van economie als "de wetenschap tot onderzoek van de behoeften van de mensheid en van de middelen om deze met een zo klein mogelijke verkwisting van menselijke krachten te bevredigen". Er staat dus niet: met een zo gering mogelijke menselijke inspanning. Er wordt het begrip 'verkwisting' als criterium ingevoerd: er

moet niet nodeloos en nutteloos arbeid worden verricht. Enerzijds ligt dit in de lijn van de gedachte dat de productie moet zijn gericht op de bevrediging van redelijke behoeften. Anderzijds is het ook in overeenstemming met de fundamentele opvatting van Kropotkin, dat de menselijke krachten niet alleen in sociaal verband op arbeid zijn gericht, maar ook op individuele en sociale ontwikkeling.
Hij betoogt in dit verband verder, dat mensen zich niet moeten inspannen voor werkzaamheden die door machines kunnen worden verricht. Hier zien we weer zijn positieve opstelling ten opzichte van de technologie, maar het feit dat deze technologie ook kan bijdragen tot een zuiniger gebruik van energie en grondstoffen, tegen verkwisting dáárvan, kwam nog niet bij Kropotkin op.
Waar hij heel vaak in FFW (bijvoorbeeld p. 83ev.) pleit voor het inzetten van machinale hulpmiddelen in de landbouw, bijvoorbeeld voor verwarming van de teeltgrond via heetwaterbuizen en voor methoden tot opvoering van het aantal oogsten per jaar of het rendement per oogst, onstaat toch wel eens de indruk dat hij de bodem wil uitbuiten door deze kunstmatig tot hoge productie te brengen.
Het probleem van de afvalstoffen, inclusief die van het energieverbruik, leefde kennelijk niet voor Kropotkin, hoewel hij fysisch geograaf en notoir natuurliefhebber was. We kunnen in dit verband alleen maar bedenken: wanneer zijn wíj eigenlijk bewust geworden van het afvalprobleem?

Zij die de geschriften van Kropotkin over misdaad en straf, en over gevangenisstraf in het bijzonder (*Gevangenissen en hun morele invloed op gevangenen* en *In Russische en Franse gevangenissen*) kennen, zullen zonder meer onderschrijven dat het vrijwel onmogelijk is dat Kropotkin milieudelicten in een strafwet zou willen opnemen en dus met straffen sanctioneren. Deze veronderstelling is weliswaar speculatief omdat ecologische criminaliteit onbekend was. We kunnen echter met grote waarschijnlijkheid lijnen van zijn gedachtengang doortrekken. Deze houden allereerst in dat in een anarchistische maatschappij a-sociale en anti-sociale handelingen niet moeten worden gecriminaliseerd, in strafwetten omschreven. Belangrijker zijn voorlichting en preventieve maatregelen. In de opvoeding en in de sociale controle moet het vanzelfsprekend zijn, dat voorlichting wordt gegeven over de onvervangbare waarden van natuur en milieu, van grondstoffen en energie.
Kropotkin gaat ervan uit dat bij een goede en voortdurende beïnvloeding door dergelijke positieve voorlichting iedereen kan worden overtuigd en aan iedereen voldoende inzicht kan worden bijgebracht. De zonder meer toch al tot het sociale geneigde mens zal zich houden aan de in de gemeenschap gemaakte afspraken over hetgeen zeker wèl en hetgeen niét moet worden gedaan. Het klinkt wat onwerkelijk, wat naïef. Maar zit Kropotkin daarmee niet op één lijn met de socratische uitspraak 'kennis is deugd'? Baseert hij zich voorts niet op een uitgangspunt dat wij nog niet geheel kunnen overzien en nog minder volledig invoelen: de anarchistische maatschappij, die zonder dwang maar met een voortdurend beroep op de socialiteit van de gemeenschapsgenoten functioneert? En, zoals Capouya en Tomkins in hun inleiding tot *The Essential Kropotkin* (p. XVII) zeggen: "Kropotkins naïviteit is een

groot deel van zijn genialiteit".
De voorlichting zou dan moeten worden ondersteund door preventieve maatregelen, vooral maatregelen, genomen door de anarchistisch geordende maatschappij, die het de individuen mogelijk maken ecologisch te handelen. Als er dan nog overtreders zijn (Kropotkin gaat inderdaad steeds uit van die waarschijnlijkheid) dan zullen deze vanuit de maatschappij zó worden benaderd dat hen de voordelen van hun a-sociaal handelen worden weggenomen, betere voorlichting wordt gegeven en maatregelen om herhaling te voorkomen aan de orde worden gesteld.
Al met al: gemeten aan de vier gestelde criteria kunnen we in Kropotkin niét een ecologist avant la lettre zien. Hij had duidelijk andere bedoelingen dan ecologische toen hij zijn belangrijkste werken schreef.

NATUUR

En toch kunnen we ons nog steeds niet aan de indruk onttrekken dat er wèl iets ecologisch in een aantal van zijn uitspraken schijnt te zijn; dat de wijze kabouter niet alleen vriendelijk is voor al zijn medemensen, maar ook ten opzichte van milieu en natuur.[7]
Laten we dit nader onderzoeken. Expliciete uiteenzettingen over het respect voor natuur en natuurkrachten, over het gevoel van eenheid met flora en fauna, over een afwijzing van de beheersing van de natuur, komen vrijwel niet voor in zijn geschriften dan interloopse zinnetjes. Van meer belang is hetgeen hij impliciet hierover zegt in een andere context. En dat gebeurt hoofdzakelijk in zijn boeken *Mutual Aid* (1902) en *Ethics* (posthuum 1924).
Mutual Aid werd geschreven als een polemiek tegen Thomas H. Huxley, die Darwins evolutietheorieën interpreteerde in de richting van onderlinge strijd van de mensen als kenmerk van het leven en als basis van de vooruitgang. Kropotkin stelt hiertegenover dat juist onderlinge samenwerking en hulpverlening meer tot overleven, ontwikkeling en evolutie bijdragen. Hij haalt daarbij zijn argumenten vooral uit het instinctieve gedrag van de diersoorten, waar de individuen ook steeds meer neiging tot onderlinge hulp hebben dan tot strijd. Hij leidt dus de natuur, de natuurlijke gegevenheden van de mens af uit de gegevens die (planten en) dieren bieden. We zien hier bij hem dus een eerste aanzet tot wat wij nu sociobiologie noemen.[8]
Ook de uitgangspunten van zijn ethiek (in zijn laatste, niet voltooide werk van die naam) zoekt hij in deze natuurlijke gegevens van de mens, die hij gemeen heeft met de (hogere) dieren: de neiging tot sociaal gedrag, tot onderlinge hulp, zelfs tot opoffering.[9]
Ik laat in dit kader in het midden of Kropotkin zich bij het weergeven van gegevens uit het dierenrijk schuldig maakte aan een selectieve blik. Belangrijker nú voor ons is, dat hij bij de dieren èn bij de mensen een structurele eenheid van gegevenheden ziet, zoals socialiteit, territoriumdrift, wil tot voortplanting, tot sexualiteit en intimiteit, agressie en conflictoplossende vermogens, onderlinge hulp en solidariteit. Anders dan de meesten van zijn tijdgenoten zag hij dus een onverbrekelijke samenhang en een wederzijds afhankelijkheid van al het levende: wij allen, planten, dieren en mensen, zijn wezenlijk met elkaar verbonden als levende wezens, we hebben elkaar nodig (zelfs door planten of lagere dieren in ons als voeding op te nemen), we zijn voor ons welzijn afhankelijk van elkander. Zelfs de ma-

terieverzamelingen in het heelal wil hij tot de levende wezens (in uitgebreide zin) rekenen; ook zij immers ontstaan, ontwikkelen zich, bewegen zich, kunnen gaan kwijnen en sterven.[10] Hier zien we dus een holistische trek bij Kropotkin! Maar dit is een zijsprongetje, dat nergens wordt herhaald en waaraan hij ook geen conclusies verbindt.
Integendeel: hij beperkt in de loop van zijn gedachtengang, vooral in Ethics, de instincten en neigingen, die hij ook bij dieren constateert, al snel tot de mensen onderling. De 'natuur', als totaliteit van planten, dieren en mensen, is voor hem dus allereerst een sociobiologische leermeesteres. Al heeft hij duidelijk het ecologisch basisbegrip van de fundamentele samenhang van al wat leeft aangetoond, hij geeft aan deze samenhang niet een ethische dimensie door de conclusie te trekken, dat wij als mensen dus ook een zorg en een verantwoording voor al dat andere levende hebben.
Hij grondt de ethiek immers niét op deze algemene biologische samenhang, maar op de sympathie en solidariteit van de mensen onderling; met andere woorden niét op de natuur in het algemeen maar op de menselijke natuur.
Zoals ik hiervoor al opmerkte, heeft Kropotkin de neiging 'het natuurlijke' als laatste en beslissende argument aan te voeren. Dit was bijvoorbeeld ook het geval bij zijn voorkeur voor het gebruik van stalmest in plaats van kunstmest. De discussie lijkt voor hem na dit argument gesloten. Eenzelfde redeneermethode vinden we hier en daar in Mutual Aid en in Ethics: dat wat 'natuurlijk' is, dat wil zeggen in flora en fauna overheersend is als tendens of neiging, is aanbevelenswaard om ook te doen. Opvallend is dat Kropotkin, die toch meestal heel scherpzinnig denkt, daarbij niet stuit op hèt grote probleem van de (evolutionistische) ethiek, namelijk hoe te argumenteren, dat de natuurlijke situatie of neiging als ethisch positief en dus als na te volgen kan of moet worden beschouwd en niet als een situatie of neiging die juist moet worden overwonnen (het 'is-ought'-probleem).
Het is duidelijk dat Kropotkin, die in zijn algemeenheid het uitoefenen van macht (zij het dan meestal verbijzonderd in: macht van de ene mens over de andere) afwijst, ook negatief staat tegenover iedere tendens om macht over de natuur uit te oefenen. Roel van Duyn stelt in een vergelijking van het moraalbegrip bij Trotsky en bij Kropotkin, dat "Trotsky het een doel van het socialisme vindt om de natuur te onderwerpen, terwijl Kropotkin het als een doel van de socialistische maatschappij ziet in harmonie met de (moraal-)wetten van de natuur te leven. Trotsky wil heersen over de natuur, Kropotkin wil naar de natuur luisteren".[11]
Ondanks alle expliciete en impliciete vindplaatsen in de boeken van Kropotkin die zouden kunnen wijzen in ecologische richting, meen ik dat de conclusie onontkoombaar is dat Kropotkin niet de ecologist was waarvoor velen hem hielden en houden. De typerende opvattingen van de strijders voor natuur en milieu kwamen nog niet bij hem op, omdat de problemen waarmee wij nú worden geconfronteerd geen actualiteit hadden. Wat de typerende grondhouding betreft kunnen we niet anders zeggen dan dat het een ernstige vorm van 'hineininterpretieren' zou zijn deze in sommige onduidelijke uitlatingen te willen lezen.
'Groen' was Kropotkin dus niet. Hoe zou hij het ook hebben kunnen zijn in

het begin van deze eeuw? Kropotkins anarchisme was 'zwart-rood', het 'groen' moeten hedendaagse anarchisten toevoegen.

NOTEN

1. Ik gebruik dit woord, dat op zich neutraal is, in de positieve betekenis die er nu veelal aan wordt gegeven: doordacht milieuvriendelijk; pleitbezorger voor een juist omgaan met de natuur in ruime zin.
2. Verwijzingen hebben betrekking op *Landwirtschaft, Industrie und Handwerk* (Karin Kramer Verlag Berlin 1976), een vertaling van de Engelse uitgave die werd verzorgd en van aantekeningen voorzien door Colin Ward (George Allen & Unwin London 1974). Er bestaat een Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke uitgave uit 1901: *Van veld, fabriek en werkplaats* (Sterringa Amsterdam 1901).
3. Met dit woord wordt de in noot 1 genoemde pleitbezorger bedoeld.
4. CdP verscheen in 1894 in een Nederlandse vertaling als *De verovering van het brood* bij Veenstra, Nijmegen. De Roode Bibliotheek van Rijnders bracht later een tweedelige editie (Amsterdam z.j.). Overigens is het hier niet de plaats om beide boeken (eigenlijk: beide bundels van afzonderlijk gepubliceerde artikelen) te bespreken en met elkaar te vergelijken. FFW werkt aan de hand van gedetailleerde en met veel statistisch (uiteraard nu sterk gedateerd) materiaal enkele hierna in de tekst vermelde makro-economische basisstellingen uit. CdP heeft een meer pamflettistisch karakter. Dit boek behandelt de noodzakelijke reorganisatie van productie en distributie, gericht op het overwinnen van het kapitalisme en de vestiging van het anarcho-kommunisme, alsook de mogelijkheden tot verbetering van de positie van de arbeiders.
5. Zie mijn artikel 'Arbeid en arbeidsethos bij Peter Kropotkin; in: *De AS* 67.
6. Over de positieve instelling van Kropotkin ten opzichte van de technologie zie mijn artikel 'Klassieke anarchisten en hun visie op techniek' in *De AS* 73.
7. Zie hiervoor veel passages in *Memoires van een Revolutionair*, de autobiografie (tot rond 1900) van Kropotkin (Het Wereldvenster Baarn 1978).
8. Eerder had hij in deze zin al geschreven in *La morale anarchiste* (1889). Ferdinand Domela Nieuwenhuis vertaalde het geschrift in 1891 met als titel *De onafhankelijke moraal*; in 1902 verscheen een nieuwe vertaling door de sexuoloog J. Rutgers bij v.d. Weijer Rotterdam, nu getiteld *De natuurlijke moraal*.
9. Zie hiervoor uitvoeriger in mijn artikel 'De betekenis van Kropotkins anarchistische moraal' in *De AS* 82.
10. In *Ethik* (Karin Kramer Verlag Berlin 1976), p. 7. De oorspronkelijke uitgave is van 1923. De Engelse versie *Ethics* verscheen in 1924. Er is ook een tweedelige Nederlandse uitgave van Rijnders: *Ethiek* (Zandvoort 1932).
11. Roel van Duyn, *De boodschap van een wijze kabouter* (Meulenhoff Amsterdam 1969), p. 45. Bron voor de mening van Trotsky is diens geschrift *Hun moraal en de onze*; jammer genoeg vermeldt Van Duyn niet waaruit hij Kropotkin citeert.

MILIEU, STAAT EN RECHT

Thom Holterman

De ecologische problematiek waarmee we op wereldschaal geconfronteerd worden, beroert niet anarchisten alleen. De aandacht voor een natuurbeheer en de noodzaak tot een duurzame ontwikkeling is algemeen. Bij natuurbeheer gaat het om het stimuleren van activiteiten en processen, die het behoud van de voorwaarden tot doel hebben, waaronder natuurlijke ecosystemen gedijen kunnen. Daarnaast gaat het om het verminderen, opheffen of voorkomen van activiteiten die schadelijke effecten voor die ecosystemen hebben. Duurzame ontwikkeling kan in het licht van het natuurbeheer omschreven worden als het streven naar welvaart op zo'n wijze, dat voldaan kan worden aan de wensen van huidige generaties zonder dat daarmee toekomstige generaties geblokkeerd worden om hun wensen te dien aanzien te kunnen vervullen.[1]

Het nastreven van natuurbeheer en duurzame ontwikkeling vereist mede beslissingen in collectieve belangen. Dit kunnen beslissingen zijn in concrete gevallen, maar vaak zal het gaan om algemeen verbindende voorschriften, met name gericht aan het adres van uitvoerders van die voorschriften (zoals producenten, maar ook wat 'uitvoerend publiek gezag' wordt genoemd). Ik spreek in dat geval over *politieke beslissingen*. De organisatie die belast is met het nemen daarvan heet politieke organisatie. De vragen die in dit kader te stellen zijn, betreffen dan onder meer: Hoe komen politieke beslissingen tot stand? In welke vormen worden politieke beslissingen gegoten? Hoe (dat wil zeggen door wie) worden politieke beslissingen uitgevoerd?

Kijkt men naar de huidige politiek, dan wijzen de meeste anarchisten die af. Dit mag niet betekenen dat ze om het beantwoorden van de gestelde vragen heen schieten. Waar ze dat overigens wel doen, gaat dat vaak vergezeld met de opmerking dat het om de verkeerde vragen gaat. Het uitgangspunt van dergelijke anarchisten daarbij is dat al meteen uitgegaan wordt van het bestaan van zodanig andere verhoudingen, dat de politieke beslissingen in direct-democratische zin tot stand komen. Het maatschappijbeeld is dan ééndimensionaal-kleinschalig bepaald. De maatschappelijke werkelijkheid laat echter een dergelijk beeld niet toe, althans ik kan er niet mee werken. En dat het uiteindelijk ten aanzien van bepaalde zaken verkeerd kan uitpakken, is onlangs nog eens opnieuw beschreven.[2]

Dat alles wil niet zeggen dat het ondoenlijk of onverantwoord is om vanuit een notie als kleinschaligheid te vertrekken teneinde de gestelde vragen te beantwoorden. De milieuproblematiek dwingt daar zelfs toe. Het is immers het individu dat bewust ecologisch moet willen handelen. Maar ecologie is tevens de uitdrukking van wat wel de 'samenhang der dingen' of 'interdependentie' heet. Vaak ziet men dit ook nader uitgewerkt in termen van 'alles hangt met alles samen' en gebruikt men in dat verband vaak het woord 'holisme'.

Vanuit de interdependentie van de problemen gedacht, kunnen oplossingen slechts in gezamenlijkheid tot stand komen. Wanneer er beslissingen genomen moeten worden, die ook hun effecten elders hebben, dan moeten die effecten in een dergelijke beslissing meegewogen worden. Hierbij spreekt men ook wel van 'integrale afweging'.

WEDERZIJDSE AFHANKELIJKHEID

In het idee van de interdependentie ligt de wederzijdse afhankelijkheid opgesloten, niet alleen van individuen onderling maar ook van hun (politieke) organisaties ten opzichte van elkaar. De 'sociale individualiteit' (communal individuality), waarvan Allen Ritter in zijn boek over anarchisme spreekt[3], strekt zich dus ook uit over de organisatorische verbanden. Zelfstandigheid van mensen en organisaties is niet een autarkische, een voor eigen behoud aan zichzelf genoeg hebbende zelfstandigheid, maar een zelfstandigheid in wederzijds afhankelijkheid ten opzichte van anderen (mensen/organisaties). Anarchisten hebben dit overigens altijd al onderkend door enerzijds vanuit de lokale situatie te vertrekken om dan via federale verbanden bij supranationale organisatie-constructies terecht te komen.

Het zijn natuurlijk niet alleen anar-

chisten die zich met de problematiek van de samenhangen en de organisatorische opzet van wederzijdse afhankelijkheidsrelaties bezighouden. Zo geldt onder staats- en bestuursrechtjuristen met betrekking tot het *publiek organisatierecht* als kernvraag, waar een bepaalde bevoegdheid het meest adequaat uitgeoefend kan worden. De vraag zelf geeft al aan dat men daarbij niet een hiërarchische maar een functionele benadering kiest. Spelen lokale of regionale omstandigheden een belangrijke rol, dan ligt het bij een functionele benadering voor de hand, dat de bevoegdheidsuitoefening komt te berusten bij de politieke organen op dàt vlak. Gaat het om kwesties van grensoverschrijdend (lokaal, regionaal, nationaal) belang, dan zal op het corresponderende omvangrijker vlak de bevoegdheidsuitoefening plaats dienen te vinden. De instrumenten waarvan men zich daarbij bedient kunnen variëren van de 'gebonden beschikking' tot en met de 'richtlijn'. In het eerste geval ligt er een politieke beslissing, die aangeeft dat de uitvoerder alleen als een bepaalde situatie zich voordoet een zekere -en alleen die- beslissing moet nemen. In het tweede geval wordt aan bevoegde organen op andere niveaus een kader verschaft, waarbinnen zij met middelen naar eigen keuze tot uitvoering kunnen (of moeten) overgaan. Wie de voor dit onderwerp relevante teksten van Bakoenin leest, zal opmerken dat een dergelijk publiek organisatierecht heel wel is in te passen in wat ik samenvatte onder Bakoeninisme.[4]

Anarchisten houden zich met publiek organisatierecht bezig om daarin hun beeld van de andere maatschappij te beschrijven. Vele anarchisten beschouwen daarbij de handelende mens als een relatief-autonoom, relationeel netwerk. Die mens gaat verbanden aan met anderen en is deelgenoot van een groot aantal relationele netwerken. De grotere netwerken zijn weer onder te brengen in relationele structuren. Die structuren zijn naar bepaalde beginselen geleed (bijvoorbeeld naar een 'bottom-up' model).

Van de grotere netwerken maken politieke knooppunten deel uit. Deze zijn ingesteld ten behoeve van integrale afweging bij de uitvoering van naar voorrang strijdende belangen. De bedoelde politieke knooppunten zijn organen die zich met integrale afweging en uitvoering van collectieve besluitvorming bezighouden. Zij kennen een relatieve autonomie. Het relatieve karakter van de autonomie berust op het inzicht dat die autonomie kwetsbaar is. In de kwetsbaarheid ligt een vorm van wederzijdse afhankelijkheid, waarvan hierboven sprake was, opgesloten.[5] Kwetsbaarheid noopt -op straffe van ondergang- tot samenwerking en daarmee tot organisatie. Dat wat ik hier kortweg over relationele netwerken en relationele structuren gezegd heb, laat zich in publiek organisatierecht beschrijven. En natuurlijk, het kunnen heel uiteenlopende redenen zijn waarom zowel anarchisten als juristen zich op dat beschrijven toeleggen.

Het valt op dat van de kant van niet-anarchistisch georiënteerde verguisers van de staat het nut van die instelling onder een zekere gezichtshoek weer erkend wordt. Het type verguisers van de staat die dereguleringings-, privatiserings- en decentralisatieoperaties meenden te moeten propageren zijn inmiddels op de aftocht. Deze operaties zijn namelijk grotendeels op niets uitgelopen (of de buit is binnengehaald). *Er is méér in plaats van minder regelgeving gekomen.* Ge-

privatiseerd is er hier en daar wel, maar dat kost de overheid nòg meer geld (denk aan het loodswezen). Het decentralisatiestreven is verpieterd. De drie grote operaties raken al weer uit de mode. Tijdens een symposium over 'Veranderingen in de bedrijfsvoering van de rijksdienst' werd dat ook door een topambtenaar erkend. De secretaris-generaal van Verkeer en Waterstaat gaf kort geleden onomwonden toe dat van de privatisering van overheidstaken niet veel is terecht gekomen, tenminste niet in die gevallen waar privatisering bedoeld was om geld te besparen.[6]
De discussie gaat niet langer meer over het onverkort afstand doen van overheidsbemoeienis, maar over de functionele grondslagen om tot een betere verdeling van de aan- en afwezigheid van politieke bemoeienis te geraken. De staat heeft terug te treden waar zijn bemoeienis het karakter van betutteling heeft. De staat kan zich daarnaast als organisatorisch verband nuttig maken en manifest worden -na politieke besluitvorming- op een aantal specifieke terreinen. De ene spreekt dan over de 'vitale staat' die initiatieven neemt, de ander heeft het over de 'goede' overheid om maatschappelijke doeleinden te bereiken (versus de 'foute', de betuttelende overheid). Het opvallende is dat een aantal elementen van op een andere manier tegen de overheid aankijken, overeenkomsten vertoont met een bepaalde optiek die ook bij Proudhon te vinden is en waarvan ik een beeld schetste onder Proudhonisme.[7]
Niet de mensen, maar het milieu wordt revolutionair, zei een van de redacteuren van *De AS* toen we het thema van dit nummer bespraken. En wat lees ik in het tijdschrift *De Nederlandse Gemeente*: het milieu mobiliseert collectieve, op verandering gerichte doeleinden. De auteur voegt daaraan het inzicht toe, dat "de 'markt' het milieu niet zal kunnen redden. Daarover raken we het steeds meer eens".[8]
De rol van de staat wordt in de jaren negentig niet minder belangrijk. Dat is zonder blozen -want opgemerkt na de met de mond beleden totale uitverkoop van de staat aan het maatschappelijke middenveld- van een CDA-coryfee te vernemen. Ook hier dezelfde trendmatige gevoeligheid. Hij voegt eraan toe dat wel het succes en het falen van 'big government', zoals we dat in de jaren zeventig hebben leren kennen, zal moeten doorwerken in de manier waarop de staat optreedt.[9] In CDA-kring blijken ineens ook heel andere zaken bespreekbaar, zoals het oproepen tot discussie of er toch niet beter tot een *gekozen* burgemeester over gegaan kan worden.[10] Dit heeft kennelijk als proefballon gediend, want slechts geringe tijd later dook het idee ook op in het conceptregeerakkoord, zoals door informateur Lubbers opgesteld. Daarin wordt de discussie over andere staatsrechtelijke onderwerpen eveneens vrijgegeven, zoals daar zijn het *volksinitiatief* en het *correctief wetgevingsreferendum*.

LIBERTAIRE ORDE

Anarchisten moeten aanhaken bij de hernieuwde discussie over de rol van de staat, de organisatie van de overheidsbemoeienis en de veranderde functie van recht. Daarbij moeten zij zich realiseren aan het *eind* en tegelijk aan het *begin* van een periode te staan. Ze staan aan het eind van een periode die ruim een eeuw geleden werd ingeluid. Hun klassieke afwijzing van de staat en recht is gebaseerd op wat toen aan dwangapparatuur was

opgezet. De afwijzing gold in de kern de inzet van die apparatuur, gesymboliseerd door het verschijnsel staat en recht, ten behoeve van de ongebreidelde opkomst en verdere ontwikkeling van het nietsontziende en alles verzwelgende, vernietigende industriele kapitalisme. Zelfs menig liberaal was dat te erg. Zo verzette de bekende Van Houten zich tegen het *verbruik* van arbeiders.[11] Anarchisten hebben daarnaast overigens ook nooit iets gezien in het even weerzinwekkende staatskapitalisme, dat zich socialisme noemt.

Het failliet van beide stelsels manifesteert zich in de huidige tijd. Het milieu blijkt de dupe. Het industrieel-kapitalisme kon zich systematisch gezien niet beheersen in de trant van het spreekwoord: 'Een wijze herder scheert zijn schapen, maar vilt ze niet'. De accumulatie-dwang is niet beheersbaar omdat het geënt is op het idee: als ik het niet doe, doet een ander het wel. En het reëel bestaande socialisme heeft lang met de mythe gespeeld dat de socialistische productiewijze geen milieuverontreiniging oplevert, dat socialistische bruinkool geen luchtverontreiniging veroorzaakt. Doch naast dat dit alles wel het geval was, hielp het niet alleen het milieu naar de bliksem, maar smoorde het ook de persoonlijke vrijheid van het individu.

Door op een andere manier over de rol van de staat en het recht te denken, hoeven anarchisten niet hun verzet tegen staat en recht los te laten, waar dat gericht ingezet wordt om een failliete boedel te redden. Het insteken in de discussie kan daarentegen plaats vinden met het oog op de dwingende noodzaak van maatschappijverandering. Dit dient dan gepaard te gaan met een hernieuwde en positief gerichte aandacht voor staat en recht. In die zin staan ook anarchisten aan het begin van een nieuwe periode, door de confrontatie met de milieuproblematiek. Het is nu mogelijk om terug te keren naar de in het begin van dit artikel gestelde vragen.

De vraag hoe politieke beslissingen tot stand moeten komen, hoeft niet op een andere wijze beantwoord te worden dan anarchisten dit gewend waren te doen. Ten eerste bepaalt de maatschappelijke problematiek zelf op welk niveau besluitvorming gewenst is. Of er in een bepaalde straat bomen geplant zullen worden zit dus duidelijk op wijkniveau -tenzij het tevens een ruimer infrastructureel vraagstuk oproept (denk aan de doorstroming van het verkeer of juist het blokkeren daarvan), of dat de wijk een financiële bijdrage van de gemeente verlangt voor het kopen en plaatsen van de bomen. Door zulke zaken tilt een wijkprobleem zichzelf naar een boven-wijksprobleem. Zo begrijpt ook iedereen dat het schoonmaken van de Rijn niet de activiteit is van één gemeente afzonderlijk, zelfs niet van één afzonderlijk land. Het vergt een boven-nationale coördinerende aanpak. Ten tweede vereist dit de nodige politieke beslissingen over de wijze van produceren, die gericht hoort te zijn op natuurbeheer in het perspectief van duurzame ontwikkeling.

Ten behoeve van het beslissingsproces met betrekking tot dit type besluiten is de organisatie van de *dubbele intercommunale verbinding* bruikbaar. Dit betreft onder meer aan Kropotkin en Buber ontleende en door mij tot een libertaire staatsopvatting verwerkte organisatiestructuur naar een zelfsturingsmodel.[12] De relationele structuur daarvan weerspiegelt een organisatie die zich erop richt om vanuit het lokale (communale) vlak in

een dubbel radenstelsel (de politieke gemeenteraad naast een organisatie van producentenraden) het natuurbeheer in het perspectief van de duurzame ontwikkeling te brengen en te houden. Zo ontwikkelen zich twee typen organisaties, de *politieke* en de *functionele* organisaties. In de politieke organisatie vindt een integrale afweging plaats en in de functionele een sectorale of partiële afweging. *Consequentie van dit bestuursmodel is het primaat van de politieke organisatie bij de productiebeslissingen.* Dat is niet vreemd, omdat op dat vlak de integrale, meer algemene afweging plaats vindt. De beslissingen die dat oplevert, vormen het kader waarbinnen de functionele organisaties weer tot nadere, sectorale of partiële besluitvorming komen.
De libertaire staatsopvatting die met de organisatie van de dubbele intercommunale verbinding tot uitdrukking komt, kent een bepaalde waarden-oriëntatie. Deze oriëntatie ontleent ze aan anarchistische waarden als autonomie en diversiteit. In geschriften over ecologie is het niet ongebruikelijk dezelfde soort waarden benadrukt te vinden. Het ligt dus voor de hand om een verband te construeren tussen ecologie en anarchisme. Maar een machtsvrije maatschappij met economische en politieke decentralisatie ten gunste van individualiteit, veelvormigheid en spontaniteit is niet persé een ecologische, dat moet die maatschappij eerst maar eens bewijzen. Hiermee is de kritiek van de Duitse auteur Rolf Cantzen op de visie van Bookchin samengevat.[13]
Het zijn niet alleen anarchisten die de lokale eenheid als grondvlak voor verdere ontwikkeling van de relationele structuur nemen. Dat een aantal lokale eenheden een regionale eenheid vormt, is iets wat in de Nederlandse staatsorganisatie overigens nu ook gebeurt, zij het sectorgewijs op grond van de *Wet Gemeenschappelijke regelingen*. Het denkbeeld dat er verbindingen tussen gemeenten moeten ontstaan is verre van nieuw en ook sommige niet-anarchisten hangen het aan. Wat anarchisten ten opzichte van anderen verdeeld houdt, zullen de onderwerpen zijn die tot verbindingen aanleiding zijn. Dit neemt niet weg dat het me trof dat zelfs een staatsrechtsgeleerde als C.J. Friedrich in de jaren zestig ook eens ervoor pleitte dat de grote steden zich naar een 'federale geleding' zouden moeten organiseren.[14]
Naast de vraag omtrent de *soort* organisatie, hadden we ook nog de vragen in welke *vormen* de politieke beslissingen gegoten worden en *hoe* de politieke besluitvorming wordt uitgevoerd. Blijft men binnen de dubbele intercommunale verbinding dan ligt de uitvoering van besluitvorming in handen van vooral de producentenorganisaties ('arbeidersraden'; uitvoering van wat geproduceerd mag worden) en/of waar mogelijk bij de mensen wie de effecten van de besluitvorming aangaan (het wijkgericht in stand houden van de behuizing, de gezondheidszorg; het besteden van toegewezen middelen).
De politieke besluitvorming zal met het oog op de duurzame ontwikkeling via productierichtlijnen aangeven, dat de gemaakte producten niet vervuilend mogen zijn (of dat ze 'afbreekbaar' moeten zijn). In die zin treedt de politieke organisatie dus sturend op.
De onderlinge verhoudingen worden vanuit het politieke vlak neergelegd in programma's die relaties beschrijven, welke relaties door de deelgenoten zelf nader gestalte krijgen. Niet wordt dus voorgeschreven hoe er ge-

handeld moet worden, er wordt juist vanuit het politieke vlak open gehouden dat belanghebbenden zelf associaties opbouwen om gestalte te geven aan wat zij wensen. De genoemde richtlijnen, de relationele programma's, de financiële budgetten, ze behoren allemaal tot een juridisch bestuursinstrumentarium waarmee anarchisten kunnen werken, zonder te menen dat ze nu hun anarchistische grondslag verloochenen. Er zal namelijk orde geschapen moeten worden.

De libertaire orde waaraan hier te denken valt, is dus die van de dubbele intercommunale verbinding. Deze orde produceert recht (R), wat als een afhankelijke variabele (=f) van de politieke beslissingen (P) verschijnt (R = f P). Anarchisten hebben het dus zelf in de hand wat zij aan recht produceren in de door hen wenselijk geachte orde.

Het is duidelijk dat individueel-anarchisten niets van dit type denken over orde en recht moeten hebben. Zij zullen uiteraard betogen dat hiermee wèl de anarchistische grondslag verloochend wordt. Ik blijf er echter bij dat anarchisten het idee hebben af te leggen dat mensen alles zèlf kunnen, los van een sociale (communale) zin in een ongedefinieerde situatie. Want anders zal dit enerzijds leiden tot het najagen van een soort 'Jacobse en Van Es' anarchisme (naar de 'vrije jongens' club van de satirici Van Kooten en De Bie) en in gespannen situaties anderzijds tot 'mob-rule': de *straat* zal wel eens vertellen hoe het moet. Een dergelijk anarchisme is het mijne niet.

NOTEN

1. Rond de invulling van de twee begrippen, natuurbeheer en duurzame ontwikkeling, werd eind 1988 in Groningen een internationaal congres georganiseerd, waarvan in 1989 de papers in druk verschenen. Samensteller van de bundel (Engelstalig) is W.D. Verwey; te bestellen (voor een hoge prijs, *f*130,-): IOS, Van Diemenstraat 94, 1013 CN Amsterdam.
2. Zie hoofdstuk 5 over arbeiders onderling, in B. de Swaan, *Zorg en de staat*, Amsterdam, 1989. Overigens vind ik het vreemd in dit boek geen enkele verwijzing naar Kropotkin aan te treffen.
3. A. Ritter, *Anarchism. A theoretical analysis*, London, 1980. Zie de bespreking in *De AS* 53.
4. Zie paragraaf 5 van hoofdstuk 3 in mijn *Recht en Politieke organisatie*, Zwolle, 1986.
5. Het idee van de kwetsbaarheid ontleen ik aan W. Achterberg, *'Gronden van moreel respect voor de natuur'*, in W. Achterberg en W. Zweers (red.), *Milieufilosofie tussen theorie en praktijk, van ecologisch perspectief naar maatschappelijke toepassing*, Utrecht, 1986 (p. 105-134).
6. De Volkskrant 20 oktober 1989.
7. Zie paragraaf 4 van hoofdstuk 3 in mijn *Recht en Politieke organisatie*, Zwolle, 1986.
8. W. Derksen, 'De goede en de foute overheid', in *De Nederlandse Gemeente*, 1989, nr. 31/32, p. 803. Een andere benadering van de staat en aandacht voor de 'vitale' staat is te vinden in de intreerede van R.J. in 't Veld, *De verguisde staat*, Den Haag, 1989.
9. Verwezen is naar de WRR-voorzitter Albeda in zijn toespraak op een symposium over welzijnsbeleid; de toespraak is integraal gepubliceerd in de *Ned. Staatscourant*, 1989, nr. 102.
10. Zo CDA-Tweede-Kamerlid B. Hennekam, geciteerd in *De Nederlandse Gemeente*, 1989, nr. 39, p. 957.
11. S. van Houten, *Bijdragen tot den strijd over God, Eigendom en Familie*, Haarlem, 1883, p. 122. Van Houten was niet tegen het gebruik maken van arbeiders, maar hij vond het stom om arbeiders zo te gebruiken dat ze binnen een aantal jaren volledig gebroken waren. Vandaar ook Van Houtens verzet tegen kinderarbeid. Hij merkt dan ook eerlijkheidshalve op: "Onze bestrijding heeft geen zuiver philantropisch, maar voornamelijk een organiserend karakter" (p. 123).
12. Zie mijn *Recht betreffende lagere rechtsgemeenschappen*, Zwolle, 1987, 2de dr., p. 103-105.
13. R. Cantzen, *Freiheit unter saurem Regen, Überlegungen zu einem libertär-ökologischen Gesellschaftskonzept*, Berlin, 1984, p. 61.
14. C.J. Friedrich, geciteerd in W. Roters, *Kommunale Mitwirkung an höherstufigen Entscheidungsprozessen*, Köln, 1975, p. 191. Friedrich is een vermaard jurist; van hem onder meer het omvangrijke werk *Man and his government. An empirical theory of politics*, New York, 1963.

DE VERNIETIGENDE KRACHT VAN HET WTK-BESTEL

Wim de Lobel

Tijdens zijn wandeling op de markt in Athene, in gedachten verzonken zoals een filosoof betaamt, hield Socrates (468-399) plotsklaps zijn pas in. En, terwijl hij in de rondte keek, verzuchtte hij "Wat is hier toch veel te koop wat ik niet nodig heb." Zo'n kleine 2400 jaar geleden kon de wijsgeer Socrates niet vermoeden dat zijn woorden nog een draagkracht zouden hebben tot in onze 20ste eeuw. Natuurlijk had hij geen notie van onze huidige milieuproblemen, maar wel begreep hij dat overdaad schaadt.

Om wat dichter bij huis te blijven, Max Dendermonde schreef in 1956 zijn bestseller *De wereld gaat aan vlijt ten onder*. Ook hier nog niet direct een milieuprobleem, maar wèl het signaleren van een toepassen van wetenschap en techniek, dat de hoogmoedige mens nog eens ten val zou kunnen brengen. In zijn ballade van de *Tovenaarsleerling* gaf de Duitse dichter Goethe (1749-1832) het probleem weer van het niet meer kunnen breidelen van opgeroepen krachten. Hij laat het uiteindelijk toch nog goed aflopen door het ingrijpen van de oude wijze tovenaar. Wijze mannen en vrouwen ontmoet je niet dagelijks en zeker niet op het Binnenhof in Den Haag. Daar heeft inmiddels de sociaal-democraat Wim Kok een knieval gemaakt voor koning, kerk en kapitaal. En zo zullen de donkere wolken die zich samenpakken aan de horizon voorlopig nog wel blijven hangen.

De Duitse socialist Moses Hess (1812-1875) betoogde in 1845 in een opstel dat het botte egoïsme (concurrentie) en het geld de a-sociale elementen zijn: "Wij hebben een eigen godheid gecreëerd, een eigen geldelijk bezit verworven, voor ons, voor ons alleen". Inderdaad, het geld regeert de wereld. In de christelijke kerken wordt nog steeds geen ernst gemaakt van het Evangelie, met name de Bergrede: "De rijken zullen het koninkrijk gods niet beërven". Maar in ons landje waar de zondag-christenen van het CDA veel belangrijke plaatsen bezetten in de samenleving, zijn het de diepgelovige miljonairs die 's zondags ter kerke gaan en het Evangelie aanhoren, maar door de weeks in de weer zijn met god Mammon en de armoede voor anderen prediken.

VOETSPOREN

In *De ogen van de panda. Een milieu-filosofisch essay*, van de hand van de Belgische hoogleraar Etienne Vermeersch* wordt de vinger gelegd op het naieve wetenschappelijk-technologisch optimisme van onze westerse beschaving. Anderzijds benadrukt de schrijver het culturele erfgoed van de naastenliefde en om daar eens wat meer werk van te maken. Te meer omdat wij een onleefbare wereld zullen nalaten aan de volgende generaties.

De paleontologe Mary Leakey deed in 1978 een sensationele ontdekking. Zij vond voetafdrukken in de gestolde lava van de Sadimanvulkaan, gelegen in het huidige Tanzania, van zo'n 3,7 miljoen jaar oud. Achtergelaten door een hominide, geen aap doch ook nog geen mens, maar wel een rechtopgaand wezen. Er ligt een immense tijd tussen dat moment en het tijdstip dat de kosmonauten Armstrong en Aldrin hun voetafdrukken achterlieten in het

mulle stof van de kale maanbodem (20 juli 1969). Voetsporen van de mens. De eerste aarzelende schreden toen de aarde nog ontdekt moest worden en de eerste stappen van de mensen die de aarde achter zich lieten om het heelal te ontsluiten. De mens die door de planeet aarde is voortgebracht is het meest fascinerende maar ook het meest schrikwekkende wezen. De mens die enerzijds van utopieën droomt, maar anderzijds de meest vreselijke rampen over zich afroept.

De oorspronkelijk jagende homo-sapiens die zich steeds nieuwe territoria toeëigende om aan de groeiende populaties van mensen voedsel te verschaffen, ziet Vermeersch als een eerste aantasting van het milieu. De mens vond de oplossing zo'n twaalf duizend jaar geleden in landbouw en veeteelt. Culturen ontstonden (Egypte, Mesopotamië, Indusvallei, Yang Tse-vallei). Het verbeteren van technieken en het scheppend denken dat daarnaast kunst en cultuur voortbracht raakten in een stroomversnelling.

In de mythen, die wij onder andere in de heilige boeken vinden opgetekend en via mondelinge overlevering en geschriften tot ons gekomen zijn, ervaart de mensheid zich als een uniek wezen. Prometheus stal het vuur van de goden en legde de grondslag van de techniek. Sophokles zegt in de *Antigone*: "Veel is geweldig, maar niets is geweldiger dan de mens". Maar ook legt hij in dezelfde tragedie de waarschuwing, dat de scheppende geest zowel het kwaad als het edele kan nastreven. Ik zou hier zelf willen wijzen op de uitspraak van Bakoenin: "De vernietigende drift is een scheppende drift". Zo'n uitspraak is ook om te draaien, zal een dialecticus kunnen opmerken. De mens past bezinning en zal wellicht dienen terug te keren op zijn schreden.

De ontploffing van de atoombommen op Hiroshima en Nagasaski (6 en 9 augustus 1945) deed de mens ontdekken dat wetenschap en techniek geen vrijblijvende activiteit is. Vermeersch wijst op het ophefmakende boek van Rachel Carson *Silent Spring* (Dode Lente) dat in 1962 verscheen. Daarin werd onder andere gewezen op de vergiftiging door insecticiden. Ook de groeiende twijfel op wijsgerig vlak omtrent de vooruitgangsgedachten van de Verlichting en de zo hoog geprezen Rede is een teken aan de wand. Vanuit de Frankfurter Schule werden de eerste aanzetten tot kritiek gegeven, met name door Adorno en Horkheimer (*Dialectiek van de verlichting*, 1947) en geactualiseerd door Marcuse. De libertaire beweging en de studenten stelden in de jaren zestig meer en meer de consumptiemaatschappij ter discussie en ageerden tegen het machtsdenken van de autoriteiten.

CHRISTENDOM

Het tijdschrift *Nature* wees in 1974 op de gevaren die de ozonlaag bedreigen. In de jaren tachtig werden we verontrust door zure regen, die de wouden aantast. Optimisme over wetenschap en techniek verandert in pessimisme, ecologisch denken wordt meer en meer manifest. De Belgische filosoof releveert in het tweede deel aan de discussie die is ontstaan naar aanleiding van het artikel 'The Historical Roots of our Ecologic Crisis' in het wetenschappelijk tijdschrift *Science* in 1967. Daarin wordt door Lynn White de verbinding gelegd tussen milieucrisis en christendom. Deze stelt onder andere dat de wereldwijde natuurvernietiging sinds de 19e eeuw

zijn weerga niet kent in de geschiedenis van de mensheid.
White spreekt van een 'christelijke arrogantie' ten opzichte van de natuur. In tegenstelling met de natuurgodsdiensten waarin de natuur en de aarde bezield zijn heeft het christendom de mens gesacraliseerd. In de bekende bijbelse Genesis-mythe krijgt de mens de opdracht de aarde en al haar flora en fauna aan zich te onderwerpen en zich voort te planten. Niet de natuur is heilig, maar de mens, geschapen naar gods beeld en gelijkenis. De visie van White is overigens niet origineel en reeds verkondigd door de 17de eeuwse fysicus-chemicus Robert Boyle.
Vermeersch merkt op dat we dienen af te stappen van dat 'antropocentrisch' christelijk denken en de kille afstandelijke houding aangaande de natuur. De aarde dient weer een sacraal karakter te krijgen als in het pantheïsme of de oosterse religies. Zelf lijkt mij dat Nietzsche in deze een niet te verwaarlozen factor is. Verderop komt nog de Stoa ter sprake waarvoor de mens het enige rationale wezen is en het einddoel van de natuur. Inderdaad liggen de wortels van het christendom in het Griekse denken dat zonder Plato (428-347, leerling van Socrates), die ook wel de eerste theoloog wordt genoemd, ondenkbaar zou zijn.
Maar Vermeersch komt nog met een andere verklaring. Hij richt zijn blik op het westerse bestel met als fundament wetenschap, technologie en kapitalisme (WTK-bestel). Ook de zogenaamde socialistische economieën vertonen hetzelfde karakter, in dat geval staatskapitalisme. Het WTK-bestel vertoont een tendens tot 'middel-doel omkering'. Er wordt in de eigenlijke zin van het woord niet geproduceerd voor de behoeftenbevrediging, maar meer en meer worden behoeften gekweekt, want er moet geld verdiend worden, al zegt Vermeersch dit laatste niet letterlijk. We krijgen derhalve te maken met een 'autonoom voorthollend systeem'.
Natuurlijk is niet te ontkennen dat de groei van consumptiegoederen en dienstverlening óók een positieve kant heeft. Het leven in de westerse wereld heeft immers zijn aangename kanten. Toch, zegt Vermeersch, steekt dit schril af tegen het bestaan van Jesus Christus die "geen steen had om zijn hoofd op te laten rusten".
Er is sprake van twee dimensies: een ecologische en een morele. Vermeersch noemt dat het *Scylla-Charybdis-principe*, ofwel twee tegen elkaar in druisende krachten. Hoe meer mensen er in welstand leven, hoe meer het ecosysteem in gevaar is. Hoe meer men dit laatste wil ontzien, hoe meer materiële ellende, vooral in de derde wereld. Het energie- en grondstoffenverbruik is per persoon in het westen immers twintigmaal zo hoog als in de ontwikkelingslanden. Maar wie wil er genoegen nemen met de levensstandaard van de gemiddelde Chinees of Javaan? Willen we echter de huidige welvaart behouden, dan moet de bevolkingsgroei tot staan gebracht worden.
Verder wijst Vermeersch er op dat er gestreefd zal moeten worden naar een *cyclisch productieproces*. Want een ononderbroken expansie zal onherroepelijk leiden tot energietekort, uitputting van grondstoffen en ondergang van het ecosysteem. Noodzakelijk is een ombuiging van het westers consumptiepatroon tot een leefbaar niveau, waartoe ook de ontwikkelingslanden zullen kunnen komen. Meer aandacht zal er gericht moeten worden op 'zichzelf vernieuwende energiebronnen' (duurzame energie).

Maar mensen hebben mensen-wensen. De problemen vragen echter om een oplossing en daarin zijn de mensen op elkaar aangewezen. Solidariteit vertaalt Vermeersch in naastebegrip, dat zich uit dient te strekken tot de flora en de fauna, ja tot de aarde als geheel. Vermeersch wil in het christendom, de wetenschap, het positivisme, het kapitalisme, niet de boosdoeners aanwijzen. De ontsporing van het wereldsysteem is volgens hem een gevolg van de omgang met de natuur en karakteristiek voor de mens sinds hij voet op aarde zette. Hij neemt hier een 'neutraal' standpunt in. Hoewel het indirect in zijn analyses zit ingebakken, mis ik kritiek op de 'vrije markteconomie'. Zo wijst hij bijvoorbeeld niet op de enorme verspilling in de oorlogsindustrie en de daaraan gekoppelde bewapeningswedloop!

Niettemin is het een interessant boekje van slechts 72 bladzijden. Het is tien jaar geleden geschreven, maar toen toonden de uitgevers geen belangstelling. Nu, in een geactualiseerde versie, haalde het in België de boeken-toptien.

* Etienne Vermeersch, *De ogen van de panda. Een milieufilosofisch essay.* Uitgeverij Marc van de Wiele, Jacobijnessenstraat 5, 8000 Brugge (België), 1989, 72 p.; 375 Bfr.

MURRAY BOOKCHIN IN MILAAN

Het Italiaanse Centro Studi Libertari, te Milaan, heeft *Murray Bookchin* en Janet Biehl van het Institute for Social Ecology (Vermont, USA) uitgenodigd voor een aantal bijeenkomsten. Deze vinden in de tweede helft van januari 1990 te Milaan plaats. Tevens organiseert het studiecentrum een speciale bijeenkomst voor Europese anarchisten die geïnteresseerd zijn in de discussie met Bookchin en Biehl over de Noordamerikaanse ecologische beweging en de linkse Groenen (voertaal Engels). De bijeenkomst zal worden gehouden op 3/4 februari 1990.
Wie wil deelnemen wordt verzocht contact op te nemen met bovengenoemd studiecentrum. Postadres: postbus 17005, 20170 Milaan, Italië (telefoon (02) 2846923; op werkdagen tussen 15.30 - 19.30 uur).

EEN AFSCHEID VAN DE CONSUMPTIEMAATSCHAPPIJ

Hans Ramaer

In de discussies over de oorzaken van en oplossingen voor de dreigende milieucatastrofe zijn bijna evenveel meningen te horen als er problemen bestaan. Zo zijn er mensen als de Amerikaan Paul Ehrlich die al twintig jaar verkondigt dat alle ellende te herleiden is tot de bevolkingsexplosie in de derde wereld.[1] *Anderen, met name een deel van de 'deep ecology-movement' (die niet zozeer 'holistisch' is als wel geloofd in de hocus pocus à la Mellie Uyldert), zoeken het heil in het bovennatuurlijke.*[2] *Hun oplossingen leiden onvermijdelijk tot eco-fascisme, waarbij een totalitaire staat uit naam van 'de natuur' alle humanistische verworvenheden vernietigt.*[3]

Weer anderen, en dat is de overgrote meerderheid, beweren dat door een stringenter overheidsbeleid in combinatie met technische vernieuwing de milieucatastrofe kan worden afgewend. Zoals dat met alle sociale problemen het geval is moeten méér staat en méér techniek ook nu weer de oplossing brengen. Zo'n expansief milieubeleid zou zonder meer goed zijn voor de economie. Het bestaat vooral uit het aanstellen van extra milieu-ambtenaren, het subsidiëren van innovatie en onderzoek en het inves-

teren in afvalverwerking, het opruimen van gifbelten en het stimuleren van het openbaar vervoer. Het is een beleid dat politici en managers aanspreekt, want de economie (opgevat als groei van de productie) vaart er wel bij. Het vormt dan ook de basis van het *Nationaal Milieubeleidsplan*.

Het geld voor zo'n beleid komt van de burgers en van het bedrijfsleven, maar die fiscale lasten worden weer gecompenseerd door een groeiend nationaal inkomen. Zoals baron von Münchhausen zich zelf uit het moeras trok, kan de afbraak van het milieu blijkbaar gestopt worden door méér te produceren en te consumeren. Maar de stelling dat de productie moet toenemen om een dergelijk milieubeleid te financieren is vanzelfsprekend onzinnig, gevaarlijk onzinnig zelfs omdat ze tot een niets gerechtvaardigd optimisme leidt.

Opmerkelijk -of juist niet- is overigens de opstelling van de pragmatische vleugel van de milieubeweging.[4] Dezelfde milieu-organisaties die al sinds het begin van de jaren tachtig met het ambtelijke apparaat samenwerken, propageren nu dat zo'n beleid via de weg van het marktmechanisme tot stand komt. Via heffingen, subsidies, statiegelden en keurmerken kan de markt in een milieuvriendelijke richting gestuurd worden. Vergunningen, laat staan verboden, zijn instrumenten die deze milieu-organisaties zoveel mogelijk willen vermijden. Ook rekenen ze voor dat de koopkracht van de burgers niet zal dalen en dat dus het consumptienivo op peil blijft.[5] Kortom, hun conclusie luidt dat zowel het milieu als het bedrijfsleven en de consumenten gebaat zijn bij méér van hetzelfde.

Dat dat optimisme nergens op slaat is al jaren geleden aangetoond door Hans Peters, die daarvoor verwees naar de *wet van behoud van ellende*.[6] Deze wet is een variant op de bekende wet van behoud van energie en komt er op neer dat vervuiling als gevolg van fysische wetmatigheid niet kan verdwijnen. Als de ellende op de ene plaats is weggewerkt, duikt ze in een andere vorm op een andere plaats weer op. Er zijn voorbeelden te over die dit illustreren. Een waterzuiveringsinstallatie kan het water slechts zuiveren met energie die elders vervuilend is opgewekt. Het afvalslib moet verbrand worden, wat weer verontreiniging veroorzaakt. Hergebruik van blik en wegwerpflessen noodzaakt tot vervuilende energieproductie, het spoelen van retourflessen leidt weer tot vervuiling van het afvalwater, etc.

De vervuiling gehoorzaamt bovendien aan de tweede hoofdwet van de thermodynamica die leert dat alle energie slechts van een hoger naar een lager nivo kan gaan. Het gevolg is toenemende *entropie* (verval). Dat betekent dat de ellende allen maar erger kan worden. Grondstoffen worden immers verwerkt tot producten die uiteindelijk als afval in het milieu terugkeren, energie vervalt bij opwekking en gebruik tot afvalwarmte, die zich in de biosfeer verspreidt, etc.

Het ecologisch evenwicht raakt dus fundamenteel verstoord door processen, waar geen technologisch kruid tegen gewassen is, omdat ze onomkeerbaar zijn.

Daarom is de enige oplossing voor het milieuvraagstuk even simpel als ingrijpend: het verminderen van de productie van consumptiegoederen. Die boodschap is verre van nieuw, want al in 1970 stelde Baudrillard vast dat de consumptie de moraal van onze wereld was geworden en langzaam maar zeker alle andere waarden

aan zich ondergeschikt maakte.[7]
Bij Provo was het verzet tegen de consumptiemaatschappij vooral een verzet tegen de verslaving, want met verslaafde consumenten is het slecht revolutie maken. Provo onthulde de *psychologische consequenties* van de materiële welvaart die de inwoners van het rijke westen in de loop van de jaren zestig ten deel begon te vallen.
Een paar jaar later werd voor wie wilde zien duidelijk dat de consumptiemaatschappij ook *ecologische consequenties* had. De Kabouter-beweging van het begin van de jaren zeventig legde dan ook terecht de nadruk op de 'nieuwe schaarste' aan schone lucht, zuiver drinkwater en gifvrij voedsel. De alternatieve consument die gezondheid belangrijker vond dan een nieuwe stereotoren, was geboren. Sindsdien is de tegenstroom gestaag toegenomen, maar de consumptiemaatschappij heeft er niet van te lijden gehad. In de afgelopen twintig jaar zijn productie en consumptie bijna verdubbeld, met alle ecologische gevolgen vandien.
Toch moet de productie worden ingekrompen om zoiets als een ecologisch verantwoorde en dus *duurzame economie* te kunnen realiseren.[8] Het gaat daarbij om de vraag welke aktiviteiten en consumptiegoederen behalve 'schoon' ook 'waardevol' zijn. Hoe waardevol zijn de chemische industrie, de auto-industrie en de bio-industrie? Het beantwoorden van die vraag geeft de sleutel tot het oplossen van de milieuproblemen in handen.[9]
Maar krimpende productie ('contractie' in het economenjargon) doet de samenleving vanzelfsprekend op haar grondvesten schudden. De sociale verhoudingen in de consumptiemaatschappij zijn immers afgestemd op een groeiende productie, op een steeds stijgende stroom consumptiegoederen waarmee immateriële waarden worden omgezet in materiële. "Of er opnieuw een ecologisch evenwicht gevonden kan worden", zegt Illich, "hangt af van het vermogen van de maatschappij om de voortschrijdende vermaterialisering van waarden tegen te gaan. Anders zal de mens zich volkomen opgesloten zien in zijn kunstmatige schepping, zonder kans op ontsnapping. Opgesloten in een fysiek, sociaal en psychologisch milieu van eigen makelij, zal hij gevangen zitten in het pantser van de technologie, niet in staat om het oeroude milieu waaraan hij honderdduizenden jaren aangepast was weer terug te vinden. Het ecologisch evenwicht kan niet weer bereikt worden als we niet opnieuw inzien dat alleen mensen een doel hebben en dat alleen mensen daar naartoe kunnen werken".[10]

NOTEN

(1) Paul Ehrlich, *The population bomb*; New York 1968. (2) Zie over deep ecology het artikel van Murray Bookchin, Deep Ecology versus Social Ecology, in *The Raven* 3 (1987); een vertaling ervan in *Perspectief* 15 (1989). De kritiek van Bookchin is niet helemaal terecht en zeker deel ik zijn conclusies niet. De benaming 'deep ecology' is afkomstig van A. Ness (zie *Green Times* nr. 1 (1989), een uitgave van de Belgische milieupartij Agalev). Voor Uyldert zie Felix Zwitser, *Mellie Uyldert. De onbegrepen wijze maagd*; Boxtel 1984. (3) Vgl. Ivan Illich, *Naar een nieuwe levensstijl*; Bussum 1973, alsook André Gorz, *Ecologie en vrijheid*; Amsterdam 1978. (4) Zie over de pragmatisten Jacqueline Cramer, *De groene golf*; Utrecht 1989. (5) Vgl. 'Milieueconomie voor beginners' in *Nieuwe Bèta* maart 1989. (6) Hans Peters, *De wet van behoud van ellende*; Amsterdam 1973. (7) J. Baudrillard, *La societé de consommation*; Paris 1970. (8) Een uitgesproken voorstander van 'krimp' is de econoom Jan Pen, zie bijvoorbeeld zijn artikel in *Vrij Nederland* van 22 juli 1989. (9) Zie in dit verband de discussies die gevoerd worden in *'t Kan Anders*, met name de discussiebijdrage van Aktiegroep Strohalm ('tKA 4, 1989). (10) Ivan Illich, *Naar een nieuwe levensstijl*, p. 81.

TECHNOLOGIE EN MAATSCHAPPIJVORM

Dat technologische ontwikkelingen en sociale en culturele veranderingen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, wordt al jaren ingezien. De consequentie van het vorenbedoelde verband is, dat de keuze voor een bepaalde technologie tevens tegelijk een keuze voor een bepaalde maatschappijvorm inhoudt. Waar een van de AS-redacteuren (Holterman) het over de 'immanente wet van de functionele structuur' heeft, spreekt prins Claus von Amsberg over de 'verborgen code'. Claus sprak daarover bij het derde lustrum van de Stichting TOOL. Hieronder nemen wij een aantal passages uit zijn toespraak op (die integraal in de Staatscourant 1989, nr. 221 gepubliceerd is). Zijn toespraak mag voor delen als bijzonder beschouwd worden door de toonzetting en het inzicht, uiteraard gelet op de kring waaruit die afkomstig is.
Claus opent met het poneren van vier niet opzienbarende stellingen ("waarmee de meesten van u denk ik het wel eens kunnen zijn", zegt hij zelf). Vervolgens verschaft hij de door hem gebruikte definitie van 'technologie': het geheel van kennis, vaardigheden, ervaring en organisatie dat nodig is voor de productie, het gebruik en de beheersing van diensten en werktuigen. Hierna volgen de elementen uit zijn toespraak die aandacht in dit themanummer verdienen. (Redactie)

"Men zou kunnen stellen, hetgeen te verdedigen is, dat elke technologie haar eigen 'code' in zich draagt -een code die economische, sociale, culturele en milieutechnische aspecten bevat. Als dit inderdaad zo is, laten wij dan eens wat dieper ingaan op de 'code' van een groot deel van de technologie die in de westerse wereld is ontwikkeld. Zoals u weet komt meer dan 80 procent van de moderne technologie die in de ontwikkelingslanden wordt gebruikt voort uit de westerse landen. De economische code vereist naar mijn idee in toenemende mate dat de technologie steeds intensiever wordt wat betreft de factoren kapitaal, onderzoek en organisatie en steeds extensiever wat betreft de factor arbeid.
Wat de sociale en culturele code betreft, geeft de technologie noodzakelijkerwijs uiting aan de waarden en overtuigingen van het westen. Zodra deze worden uitgedragen om vorm te geven naar hun eigen beeld, vragen de technologieën meer van hetzelfde om ze in stand te houden.

Op het gebied van het milieu gaat veel westerse technologie er nog van uit dat de mens heer en meester is van de natuur, uitgaande van het standpunt dat de natuurlijke omgeving de mens in zijn activiteiten weinig beperkingen oplegt. Dit blijkt onder andere uit de roofzuchtige honger naar niet-vervangbare hulpbronnen en uit het feit dat milieuvervuiling vaak nog wordt afgedaan als 'een bijkomstigheid' -een sociale cost-, die als zodanig geen deel uitmaakt van de technologie.

U zult begrijpen dat alles wat ik zoeven heb gekenschetst, niet direct beantwoordt aan de behoeften van de meeste ontwikkelingslanden. Integendeel, in veel gevallen blijkt de uitwerking juist nadelig te zijn.
Wat ik wil onderstrepen, is dat eventuele negatieve effecten van technologie niet slechts als 'bijproducten' moeten worden beschouwd. Zij kunnen namelijk diep geworteld zijn in de structuren en waarden die door de technologieën zelf worden behelsd.

REPRINT-REEKS

De AS is van start gegaan met de herdruk van oude anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van curieuze geschriften zijn nu verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen;
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin van deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd;
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer.

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn nog losse exemplaren verkrijgbaar van diverse reeds verschenen *afleveringen* van de AS. Van enkele oudere afleveringen zijn nu ook *reprints* verkrijgbaar. Bij voldoende belangstelling zullen ook andere uitverkochte afleveringen reprint worden. Stuur daarom een bericht aan onze administratie over welke nummers u graag herdrukt zou zien. Men kan de nog leverbare nummers/reprints bestellen door storting/overmaking van *f*3,- (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van de AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de portokosten moet voor minimaal *f*9,- besteld worden!

Hieronder volgt een overzicht van alle inmiddels verschenen nummers van de AS. De nummers *met een sterretje* zijn uitverkocht en komen dus in beginsel voor reprint in aanmerking! De overige nummers zijn normaal leverbaar.

Nr. 1* (Syndikalisme), nr. 2* (Marxismekritiek), nr. 3* (Anarchisme vandaag), nr. 4* (Vrouwenbevrijding), nr. 5* (Zelfbeheer), nr. 6* (Registratie), nr. 7* (Energie), nr. 8* (Anarchisme & parlement), nr. 9/10* (Opvoeding, onderwijs, misvorming). nr. 11* (De vakbeweging in de krisis), nr. 12* (De grote depressie), nr. 13* (Terrorisme), nr. 14* (De voordelen van de godsdienst), nr. 15/16* (Fascisme), nr. 17 (Misdaad/straf/klassejustitie -met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning & het anarchisme), nr. 19* (Antimilitarisme), nr. 20* (Monarchie & Oranje), nr. 21/22 (Michael Bakoenin), nr. 23* (Duitsland), nr. 24* (Anarchisme), nr. 25* (Organisatie), nr. 26* (Kiezen of delen), nr. 27* (Bouwen & wonen), nr. 28 (Peter Kropotkin), nr. 29/30* (Veiligheid), nr. 31 (Milieu en macht), nr. 32* (Ontwikkelingshulp), nr. 33/34* (Sexualiteit), nr. 35* (Anarchisten & de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37* (Anarchisme & wetenschap), nr. 38 (Bedrog), nr. 39/40* (Anton Constandse & het anarchisme), nr. 41 (Gezondheid & zorg), nr. 42/43 (P.J. Proudhon), nr. 44/45 (Oorlog aan de oorlog), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 48* (Kunst & anarchie), nr. 49* (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52* (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De staat van verzorging), nr. 54* (Schijnanarchisme), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 57* (Tolstoj), nr. 58 (Koöperaties & kollektieven), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (De dood van Marx), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 64 (Hoe wel vaart de krisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936--1986), nr. 75 (Macht), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 77 (Verwording), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 83 (Provo), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (F. Domela Nieuwenhuis).

En tenslotte geldt als *speciale aanbieding*: alle nog leverbare afleveringen (inclusief reprints) voor slechts *f*75,- (portokosten inbegrepen).

AUTO ALS TECHNOLOGISCH PRODUCT

Ik zal dit toelichten. Neem bijvoorbeeld een product dat wij allemaal kennen, de auto. De auto is een product van het westen en ik zou haast durven stellen dat deze technologie een goed beeld geeft van de maatschappij waarin zij werd ontwikkeld. Wij zien bijvoorbeeld dat de standaard-eenheid van die maatschappij uit vier personen bestaat (een auto heeft vier zitplaatsen). Binnen die eenheid heeft de man een dominante positie (hij zit meestal achter het stuur). De auto verschaft ook enig inzicht in de waarden van de maatschappij, zoals de persoonlijke vrijheid, blijkend uit het belang dat men hecht aan de eigen mobiliteit. Het is kennelijk ook een maatschappij die uiterlijk vertoon van welvaart en macht belangrijk vindt. Overduidelijk blijkt hoe de maatschappij haar verhouding tot de natuurlijke omgeving ervaart. Zij maakt zich niet sterk voor het behoud van de niet-vervangbare hulpbronnen, waarvan zij grote hoeveelheden verbruikt om de auto te produceren en op de weg te houden. De vervuiling, de verstoring en de sterfte die direct door de auto worden veroorzaakt, worden afgedaan als 'een bijkomstigheid' die maatschappelijke kosten met zich meebrengt die vaak door anderen moeten worden gedragen. De auto is echter een krachtige technologie, die erin slaagt de wereld naar haar eigen beeld te vormen. Degenen onder u die wel eens het verkeer in steden als Caïro, Teheran, Bangkok, Jakarta of Mexico-City hebben gezien om Amsterdam maar niet te noemen, zullen zich met mij wel eens afvragen of dit een geheel gunstige ontwikkeling is. Trouwens, de gebruikelijke oplossing voor de verkeersproblemen in deze en andere steden is dan uiteraard het aanleggen van meer wegen, parkeergarages, verkeersbegeleidingssystemen, enzovoort, hetgeen bevestigt wat ik al eerder heb gezegd, dat een technologie na haar invoering steeds meer van hetzelfde vraagt om zichzelf in stand te houden. Deze spiraal van behoeften komt op veel manieren tot uiting, onder andere in de betalingsbalans van een land. Om niet voor hypocriet te worden versleten, moet ik bekennen dat ik hier vanochtend in een auto naar toe ben gekomen waarin twee plaatsen onbezet waren.

ALTERNATIEVE TECHNOLOGIE/MAATSCHAPPIJ

Deze opmerkingen over technologie brengen mij op een aantal gedachten die ik, hoewel zij misschien te controversieel zijn voor een gelegenheid als deze, toch graag aan u zou willen voorleggen.

In de eerste plaats: omdat technologische ontwikkeling en sociale en culturele veranderingen onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden en elkaar in vele opzichten haast ongemerkt versterken, moet men concluderen dat het kiezen voor een bepaalde technologie impliceert dat men kiest voor een bepaald soort maatschappij. Omdat technologische ontwikkeling en maatschappelijke verandering deel uitmaken van hetzelfde proces, moet men zich afvragen of een alternatieve technologie -een thema dat velen onder u bezighoudt- slechts op grote schaal kan worden ontwikkeld binnen het kader van wat genoemd wordt een alternatieve maatschappij.

Ten tweede: het proces van technologische aanpassing is van cruciaal belang. Het is echter een bijzonder ingewikkeld proces. Om met succes een vreemde technologie te kunnen aan-

passen, is naar mijn mening veel meer nodig dan prutsen aan het uiterlijk. Het welslagen van de aanpassing berust uiteindelijk op ons vermogen om de verborgen 'code' van de technologie te ontmantelen, teneinde deze te ontdoen van de ingebouwde etnocentrische trekken en te voorzien van het maatschappelijk stempel van het land waarin de technologie wordt toegepast.

In de derde plaats: omdat de technologie de weerspiegeling is van de structuren en waarden van het land waarin zij is ontwikkeld, is het waarschijnlijk dat een technologie die ten behoeve van ontwikkeling wordt uitgedacht, veelal beter geschikt is voor een ontwikkelingsland dan een technologie die dat niet is. Ik weet uit eigen ervaring dat regeringen van veel ontwikkelingslanden de neiging hebben om de invoering van technologie te zien als het zorgen voor 'het beste uit het Westen'. Dit is begrijpelijk, maar soms denk ik kortzichtig, omdat die technologie immers steeds meer van hetzelfde vraagt om zichzelf in stand te houden, dat heb ik al onderstreept. Invoering ervan kan leiden tot nieuwe vormen van afhankelijkheid en een verdergaande verzwakking van een toch al kwetsbaar land. Technologie uit andere ontwikkelingslanden kan een 'code' bezitten die beter past bij een bepaald ontwikkelingsland. Als dat zo is, zal men de onderlinge overdracht van technologie in het Zuiden stelselmatig moeten bevorderen. Deze onderlinge overdracht schiet, naar mijn mening, jammerlijk te kort, althans nu nog. Dit ondanks de inspanningen van de ontwikkelingsorganisaties van de Verenigde Naties om kracht te zetten achter de uitvoering van het actieplan van Buenos Aires voor technische samenwerking tussen ontwikkelingslanden, dat nu alweer ruim tien jaar geleden, in 1978, werd aangenomen.

In de vierde plaats: ontwikkelingslanden zouden zelf overtuigd moeten zijn van de voordelen van onderlinge samenwerking en overdracht van technologie. Dáárnaar zouden zij moeten streven. Hierbij gaat het echter niet alleen om de ontwikkeling van geschikte nieuwe technologieën, die al worden toegepast in het land zelf, in buurlanden of in andere landen in het Zuiden. Aangezien voor het Noorden in dit proces slechts een beperkte rol is weggelegd, zijn wij waarschijnlijk geneigd eerder te denken aan de ontwikkeling van nieuwe technologien dan aan de verspreiding of het helpen verspreiden van bestaande. Dit heeft tot gevolg dat veel ingenieuze ontwikkelingen, die voor verschillende gemeenschappen uiterst geschikt zouden zijn, te weinig in praktijk worden gebracht gewoon omdat er onvoldoende over bekend is. En dan te bedenken dat men intussen elders blijft zoeken naar oplossingen voor soortgelijke problemen, of, probeert het wiel nog eens uit te vinden.

CREATIEF VERMOGEN MOBILISEREN

Tenslotte: gezien mijn definitie en opvatting van technologie, kom ik tot de conclusie dat ons gezamenlijk streven om vreemde technologieën aan te passen en de onderlinge overdracht van technologie in het Zuiden te stimuleren, dient te worden ondersteund met een doordacht beleid dat erop is gericht in de afzonderlijke ontwikkelingslanden een eigen vermogen tot technologische vernieuwing te doen ontstaan. Dat vermogen is de drijfveer achter de technologische ontwikkeling. Voor het verbeteren van dat vermogen is, lijkt mij, veel meer nodig dan formele regelingen

en nieuwe overheidsinstellingen, hoe nuttig die ook zijn. Het succes wordt in de eerste plaats bepaald door het mobiliseren van creatief vermogen en vindingrijkheid van de gewone mens. Daarom zal men serieus moeten trachten een beroep te doen op de vaak genegeerde kennis en vaardigheden die verborgen aanwezig zijn bij bijvoorbeeld de plaatselijke gemeenschappen, de plattelandsbevolking of bij de vrouwen.
Ik ga ervan uit dat u na deze kanttekeningen niet denkt dat ik iets heb tegen technologie in het algemeen, of westerse technologie in het bijzonder. Integendeel, ik heb immers reeds betoogd dat er geen ontwikkeling mogelijk is zonder de moderne technologie. Wat ik heb willen aantonen is dat technologie vaak meer inhoudt dan wij doorgaans beseffen.
Enkele belangrijke ontwikkelingsvraagstukken die verband houden met technologie betreffen namelijk juist aspecten die wij niet gemakkelijk kunnen waarnemen. Erkenning van de vele verborgen dimensies van technologie houdt in dat wij nog bewuster en kritischer te werk moeten gaan als het gaat om de keuze van technologie. Wij zullen nauwgezetter te werk moeten gaan als het aankomt op aanpassen aan nieuwe situaties. Als wij meer op die aspecten letten, zijn wij beter in staat van technologie een krachtige bondgenoot van ontwikkeling te maken. Als wij daar niet op letten, kan een technologie die op het eerste gezicht veelbelovend is en lijkt, uitdraaien op een sociale en culturele invasie, sommigen spreken van cultureel imperialisme, en een ernstige verstoring van het ecologisch evenwicht."

BLADEREN 12

In een eerdere aflevering van deze rubriek (*Bladeren 10, De AS 86*) signaleerde ik reeds de studie van *Walter Fähnders* over anarchistische literatuur. Inmiddels ontving ik deze studie. Welnu: Fähnders blijkt een tamelijk strikte definitie van 'anarchistische literatuur' te hanteren waardoor hij zich op een analyse van het literaire werk van *Gustav Landauer, Erich Mühsam* en *John Henry Mackay* kan concentreren. Een goede indruk van zijn aanpak geven voorts zijn hoofdstuktitels: 'Anarchistische Lyrik', 'Anarchismus und Bohème' en 'Anarchismus und Décadence' (*Metzler Ver- lagsbuchhandlung Stuttgart, 1987, 261 blz., 48 DM*).
Fähnders vulde nagenoeg ook een driedubbelnummer van het Hamburgse anarcho-blad *Die Aktion* (Heft 47-49, ca. 50 blz., 6 DM, uitg. Ed. Nautilus, Hamburg) gewijd aan de anarchistische dichter *Senna Hoy*. Naast het essay *Senna Hoy: Ein romantischer Rowdy* verder in dit nummer een aantal teksten van *Hoy* en een tweetal brieven die *Else Lasker-Schüler* aan *Pierre Ramus* schreef.
Het nummer opent overigens met een foto van de dichter... een foto die kwa sfeer onwillekeurig deed denken aan *Oscar Wilde* en zijn wereld.
André Hielkema schreef over de dandy *Wilde* in de door hem zelf samengestelde bundel *De dandy of de overschrijding van het alledaagse (Boom, Meppel/Amsterdam, 1989, 205 blz., f38,50)*. Uiteraard aandacht in de bundel voor *Beau Brummel*, evenals voor de Nederlandse schrijvers *Van Deijssel* en *Couperus*. De vraag wat iemand nu precies tot een dandy maakt blijft echter helaas onbeantwoord. Was *Senna Hoy* een dandy? Zijn naam staat niet in het register. Die van popartiest en 'underground dandy' *Lou Reed* wel. Helaas ontbreekt daarin de Frisco-sixties-cult groep *The Beau Brummels*... Veel anecdotes, dat wel. Ook maakt de bundel iets duidelijk van de sociale context van het dandyisme, maar al met al valt de bundel tegen.

Literatuur en politiek: het thema lijkt hoogst actueel. *Maatstaf* kwam met een themanummer over literatuur en politiek. Daarin het hier reeds aangekondigde artikel van *Hans Ramaer* en *Jan Bervoets*, *Van kunstenaarsopstand tot engagement: literatuur en politiek in de jaren zestig*. Verder ondermeer eem interessante bijdrage van *J.S.M. van Holsteyn* waarin hij enkele stevige vraagtekens zet achter het imago van *Louis Paul Boon* als 'tedere anarchist'.
'De droomers van Waagenvoort: anarchisme in

het fin de siècle' is de titel van een artikel van *Jacqueline Bel* in het maandblad *Literatuur, Tijdschrift over Nederlandse letterkunde (1989/4, ca. 70 blz., f11,-; info bij uitgever Hes, 030-316977)*, waarin zij aandacht vraagt voor het nagenoeg vergeten werk van *Maurits Waagenvoort*. Zij beschouwt hem min of meer als de *Anja Meulenbelt* van het fin de siècle. Over pakweg 75 jaar is een boek als *De schaamte voorbij*, zo denkt zij, alleen nog maar interessant als tijdsbeeld; en: hetzelfde geldt nú in ieder geval voor *De droomers* van *Waagenvoort...*

Zeer benieuwd wat *Maaike Meijer* van deze vergelijking zou vinden. Zij promoveerde vorig jaar op de studie *De lust tot lezen, Nederlandse dichteressen en het literaire systeem (SARA/Van Gennep, Amsterdam, 1988, 464 blz., f48,50)*. Een van haar stellingen was dat de *mannelijke* literaire kritiek *systematisch* vrouwelijke dichters negeerde (danwel kleineerde). Een leuk, bij vlagen 'ongewild komisch', boek dat zoals bekend de nodige discussies losmaakte.

In het tijdschrift *Over Multatuli* (1989/22, 60 blz., f15,-, info: 020-245781) trof ik een interessant artikel van *Dik van der Meulen* getiteld *Een pionier van den nieuwen tijd, fascisten over Multatuli*, waarin onder andere aandacht voor *Erich Wichman*, bewonderaar èn criticus van Multatuli. *Van der Meulen* wijst er onder andere op dat *Wichman* in zijn discussie met de anarchist *Henk Eikeboom* over het fascisme zich herhaaldelijk op Multatuli beriep...

Het tijdschrift voor filosofie, *Krisis*, kwam andermaal met een nummer over de *Verenigde Staten*, met als centraal thema dit keer de *cultuur* en de *cultuurkritiek* aldaar (1989/37, los f16,-). Het nummer bevat onder andere een bijdrage over de componist *John Cage* ('Pionier van de stilte'), een (vertaald) artikel van *W.J.T. Mitchell* die de stelling verdedigt dat de klassieke, *kritische* rol van de literatuur in de VS is overgenomen door de *literatuurkritiek*, èn, last but not least, een verrassend verhaal over 'de beste schrijver van Amerika': over *Lester Bangs* dus, rockkriticus bij bladen als *Rolling Stone*, *Creem* en *Village Voice*. De titel: *"I was fun"...*

Berlijn. In de maanden april en mei 1987 was daar een indrukwekkende tentoonstelling te zien: *Inszenierung der Macht: Aesthetische Faszination im Faschismus*. De gelijknamige catalogus verscheen bij *Dirk Nishen Verlag (Berlin 1987, 360 blz., 44 DM)*. Doel van die tentoonstelling was om de mechanismes van de esthetische aantrekkingskracht van het fascisme bloot te leggen. Volgens sommigen slaagden de inrichters van deze tentoonstelling daar wat àl te goed in: die aantrekkingskracht bleek namelijk nog steeds te 'werken'! *Das einzige, was mich traurig macht ist da* wir *den Krieg verloren haben*, stond er na afloop in het gastenboek te lezen. Een reden om van dit soort tentoonstellingen af te zien? *Dirk Nishen* kwam met een bundel reacties op de tentoonstelling: *Erbeutete Sinne* (Berlin 1988, 94 blz., ca. 15 DM).

De invloed van *beelden* blijft moeilijk te achterhalen. Tot die conclusie komt ook *Willem Langeveld* -hij was ooit mèt *Rudolf de Jong* en *Ger Harmsen* redacteur van het pre-provoblad *Buiten de perken!* - in zijn aardige en rijk geïllustreerde boekje *Politiek per prent* (Ambo Baarn, 1989, 166 blz., f37,50). Toch kreeg zijn boek de ondertitel *Een inleiding tot de politieke beeldcommunicatie* mee...

Het is dan ook nauwelijks verbazingwekkend - en in ieder geval geruststellend- dat de Nederlandse politieke partijen 'de kunst van het verleiden' middels beelden niet of nauwelijks verstaan. Het weekblad *De Groene* (30-8-1989) sprak hierover met de Amsterdamse hoogleraar kunstsociologie *Bram Kempers*. "Toch is het PvdA-rood dit jaar iets minder lelijk..." Veel meer kon òòk hij er gelukkig niet over zeggen!

Kempers promoveerde overigens in 1987 op een schitterend (zij het niet onomstreden) proefschrift, *Kunst, macht en mecenaat* getiteld (*Arbeiderspers Amsterdam, 1987, 439 blz., f45,-*), over de opkomst van de Italiaanse Renaissance-schilderkunst. In zijn oratie *Socialisme, kunst en reclame (Arbeiderspers Amsterdam 1988, 40 blz., ca. f15,-)* trekt Kempers zelfs een parallel tussen die Renaissance-schilders en hedendaagse kunstenaars die hun talenten aan het bedrijfsleven verkopen door in de reclame-branche te gaan werken.

Renaissance-schilders werden tenslotte ook gebruikt, zo luidt zo ongeveer Kempers' redenering...

Niets aan de hand dus? Ik weet het eigenlijk niet. Van belang is mijns inziens de *autonomie* van de kunst en die is bij het bedrijfsleven net zo goed, of net zo slecht, gegarandeerd als bij ons aller overheid.

Het gevaar is natuurlijk wel dat de overheid zich bij toenemende kunstsponsoring e.d. steeds minder verantwoordelijk gaat voelen voor een goed 'kunstklimaat'. In dit licht is het zonder meer verheugend dat *Emanuel Boekman*'s klassieke studie *Overheid en kunst in Nederland* (uit 1939) onlangs wéér herdrukt werd *(Boekmanstichting/Van Gennep Amster-*

dam, derde druk, 1989, 222 blz., f34,50).
Tegelijkertijd verscheen de bundel *Het leven als leerschool, Portret van Emanuel Boekman 1889-1940* (idem, 176 blz., *f*34,50): een welkome aanvulling op de studie van *Tony Jansen* en wijlen *Jan Rogier* over Boekman uit 1984.

Berlijn. "Mocht de muur binnenkort worden afgebroken -misschien maak ik het nog mee..." Een citaat uit de *Mondriaan-lezing* van *Arthur Lehning*, Rotterdam, 2 november 1989. En Lehning maakte het mee...!
Op *23 oktober 1989* werd Lehning 90. Op 5 november kreeg hij een *liber amicorum* aangeboden, een boek waarover ik op dit moment slechts kan zeggen dat het *f*39,50 kost en verkrijgbaar is bij de boekhandels *Nijhof & Lee* (Staalstraat 13a, Amsterdam) en *Artaud* (Rechtstraat 102, Maastricht)...
Overigens werpt Lehning's lezing (die binnenkort door de *Sikkens Foundation* zal worden uitgegeven; info: Postbus 3, 2170 BA Sassenheim) ook een interessant licht op de problematiek van de kunst(enaar) in verhouding tot het bedrijfsleven.. Want, de Nederlandse multinational *Akzo* zal vermoedelijk niet echt wat je noemt 'EO-blij' geweest zijn met Lehning's lezing. "Zoals u weet draagt mijn rede de naam van *Mondriaan-lezing*, bedoeld als een hommage aan Piet Mondriaan, maar hoewel het niet verplicht is om over Mondriaan te spreken -het is ook niet verboden", zei Lehning op driekwart van zijn verhaal.
De tijd daarvoor had hij gebruikt om het kapitalisme aan te klagen: zoals de munitie-leveranties van *Muiden-Chemie* en de levering van Nederlandse grondstoffen voor gifgassen die in de oorlog tussen Iran en Irak werden gebruikt. Het leverde hem een staande ovatie op. Èn ongemakkelijk geschrijf en gekuch op de eerste rijen. Daar had men ongetwijfeld een ander verhaal verwacht...
Lehning werd namelijk denk ik vooral gevraagd voor deze lezing vanwege het feit dat hij Mondriaan gekend heeft. Mondriaan behoorde bijvoorbeeld tot de medewerkers van Lehning's tijdschrift *i10*...
Wat *i10* betreft: in *Parijs* was dit jaar (15 maart - 30 april) een tentoonstelling te zien rond dit tijdschrift. Het is werkelijk verbijsterend dat hier in de Nederlandse pers met geen letter over geschreven werd, eens te meer daar deze tentoonstelling te zien was in het *bijna* wegbezuinigde *Institut Néerlandais*, waarover de media zich zéér kwaad maakten. 'Het Parijse Institut Néerlandais: van jongensdroom tot twistappel' (NRC 23-9-1989) luidde weliswaar een kop, maar geen enkele journalist vroeg zich af wat dat *Institut* zoal aan exposities georganiseerd had.
Gelukkig verscheen er een catalogus: *i10 et son époque* (82 blz., ca. *f*35,-, verkrijgbaar bij het Institut (*Rue de Lille 121, Paris 7*) èn bij de Amsterdamse boekhandel *De Verbeelding*. De inhoud? Een voorwoord van de *-godverdomme-* weggepromoveerde directeur van het Institut *George Strasser* (ook daar maakte geen enkele journalist een punt van!), artikelen van *Yve-Alain Bois* (La leçon de i10), *Flip Bool* (Photographie et typographie dans i10), *Maristella Casciato* (Traces de l'avant-garde: i10 et l'architecture) en, naast een vertaling van Mondriaans *Het huis, de straat, de stad*, van Lehning's inleiding bij de bij *Bert Bakker* in 1963 verschenen 'keuze uit i10', een portrettengalerij van de i10-medewerkers: een biografische schets van *Toke van Helmond*, waarin onder andere Lehning's *militaire dienst* ter sprake komt... In die portrettengalerij ontbreekt uiteraard *Naum Gabo* (1890-1977) niet. Over Gabo verscheen onlangs een interessant boek: *Naum Gabo: Ein russischer Konstruktivist in Berlin 1922-1932* (*Dirk Nishen, Berlin 1989, 160 blz., DM 28*). Geen woord in dit boek over i10 evenwel. Ik vroeg Lehning om een reactie: *Gabo* was belangrijk voor *i10*. Hoe belangrijk was *i10* voor *Gabo*?
Totzover 'de kunsten' en wat daar zoal mee samenhangt. Noodgedwongen zal de rest van deze *Bladeren* uit *varia* bestaan...

Boekhandel *Lynx* kwam met een *Totaalwijzer*, een handboek over totaalweigeren dus. Informatief, veel adressen en toch slechts *f*7,50 (over te maken op giro 4988847 t.n.v. Boekhandel Lynx te Beverwijk o.v.v. 'Bestelling ttw-brochure').
Boekhandel *De Roode Hond* (Prins Hendrikstraat 138, 2518 HX Den Haag) gaf, in samenwerking met drukkerij *De Bijstand* (van de-Blauwe-Aanslag-faam) een bijzonder fraai verzorgd boekje uit over het revolutionaire en links-nationalistische verzet in Euskadi getiteld *Baskenland autonoom?!* Ik las het nog niet, dus: wellicht kom ik er nog op terug.
De naam van *Wim van Noort* blijkt in deze rubriek wéér te moeten vallen. Samen met *L.W. Huberts* stelde hij namelijk de bundel *Sociale bewegingen in de jaren negentig. Stand van zaken en vooruitblik* samen (info: DSWO Press 071-273795), voornamelijk interessant vanwege het hoofdstuk van de beide redacteuren over (de toekomst van) *radicale bewegingen*.

Tot slot enige *Duitse* uitgaven.
Trafik 32 (1989/2) is gewijd aan *Anders Leben*

('Theorie und Praxis libertärer Kommunen') en bevat voorts een interview met *Peter Stipkovics* over het Oostenrijks anarchisme.
Schalom Libertad heet een prijzige studie van *Arno Lustiger* over de rol van de joden in de Spaanse burgeroorlog (*Athenäum Verlag Frankfurt 1989, 397 blz., f87,50*). In *VN*'s boekenbijlage van 14-10-1989 een bespreking.
Bij *Konkret Literatur Verlag* verscheen een studie van *Oliver Tolmein* en *Detlef zum Winkel* over de Berlijnse krant *taz*. Strekking: wat ooit een blad van 'de beweging' was is nu een blad dat zich sterk maakt voor de rood-groene samenwerking (*tazSachen*, Konkret Literatur Verlag Hamburg, 1989, 254 blz., 24 DM).
Een soortgelijke analyse geeft *Stephanie Horn* van het Frankfurtse blad *PflasterStrand* in *Abschied vom Kollektiv* (Brandes & Apsel Verlag Frankfurt/M., 120 blz., DM 19,80). Dus ook dat blad is niet meer wat het was... (CB)

BOEKBESPREKINGEN

ANARCHISME OVER DE GRENS

In West-Duitsland is net als in Nederland een discussie gaande, die door libertairen wordt samengevat met 'minder staat, méér maatschappij' (zie *De AS* 84 over het gelijknamige boek van Rolf Cantzen). Ook gebruikt men wel de termen 'ontstatelijking' en 'vermaatschappelijking', die bijna letterlijk bij de Duitse anarchisten Gustav Landauer en Erich Mühsam zijn terug te vinden. Er lijkt dus niet zo veel nieuws onder de zon, zij het dat de dreigende milieucatastrofe vanzelfsprekend niet in hun geschriften voorkomt. In ieder geval levert T. Schmid een aardige bijdrage aan de discussie met zijn *Entstaatlichung. Neue Perspektive auf das Gemeinwesen* (ca. DM 20), verschenen bij Wagenbach, Berlin. Zijdelings houdt ook Stefan Loibl zich met die discussie bezig in zijn *Kollektiv oder kooperativ? Genossenschaften und Kollektive in Katalonien* (DM 16.80), verschenen bij Edition Tranvia, Pf 303626, D-1000 Berlin 30. Loibl beschrijft in kort bestek de geschiedenis van beide bewegingen, enerzijds de vooral praktisch ingestelde coöperatiebeweging die de belangen van de consument centraal stelde en anderzijds het anarcho-collectivisme met zijn nadruk op de arbeider als producent. In het revolutionaire Catalonië van 1936-39 kwamen de tegenstellingen tussen beide bewegingen scherper dan voorheen naar voren en hoewel de *Generalitat* deed alsof beide tradities van 'vermaatschappelijking' van de economie elkaar aanvulden, maakt Loibl duidelijk dat in werkelijkheid helemaal geen sprake was van harmonie.

Dit najaar is grand old man van het anarchosyndicalisme, Arthur Lehning, negentig jaar geworden. Vijf jaar terug vierde de universiteit van Oldenburg diens 85e verjaardag met een symposium. De bundel inleidingen van dat symposium, *Anarchismus im Kunst und Politik* (ca. DM 16), is al eerder in dit tijdschrift gesignaleerd, maar is te mooi om niet nog eens onder de aandacht te brengen. Men vindt er onder andere bijdragen in van Thom Holterman en van Marcel van der Linden. De laatste inventariseert het onderzoek dat wereldwijd gedaan is op het gebied van syndicalisme en syndicalistische organisaties. In zijn informatieve overzicht vermeldt hij terloops de studie van Peter Schöttler uit 1982, *Die Entstehung der 'Bourses du Travail'. Sozialpolitik und französischer Syndikalismus am Ende des 19. Jahrhunderts* (Campus Verlag, Bockenheimerlandstraße 100, 6000 Frankfurt 1; DM 49). Schöttler laat zien dat het Franse syndicalisme -in ieder geval tot 1902 toen de Bourses du Travail opgingen in de vakorganisatie CGT- a-politiek was en er dus bitter weinig van anarchistische invloeden te bespeuren viel. In de jaren negentig van de vorige eeuw was het (Franse) anarchisme vooral populair in andere kringen, die van kunstenaars en intellectuelen, zoals nog eens blijkt uit het autobiografische relaas van Zo d'Axa, uitgever van het legendarische weekblad *L'Endehors* (1891-93). Nautilus/Nemo Press, Hassestraße 22, 2050 Hamburg 80 bracht een paar jaar geleden een Duitse vertaling van: *Leben ohne zu warten. Von Mazas nach Jeruzalem* (DM 18).
Edition SOAK (Junius Verlag, Von Huttenstraße 18, 2000 Hamburg 50) bracht in de reeks 'Einführungen' een deeltje over Gustav Landauer, dat in de Westduitse anarcho-pers positief besproken werd (Siegbert Wolf, *Gustav Landauer zur Einführung*; DM 14.80). Ook de commerciële gigant Suhrkamp Verlag (Pf 101945, D-6000 Frankfurt 1) schonk onlangs weer aandacht aan Landauer. Ruth Link-Salinger verzorgde een omvangrijke bloemlezing van Landauer artikelen uit de eerste twee edities van het tijdschrift *Der Sozialist* (1892-99). In die periode vond Landauers overgang naar het anarchisme plaats, evenals zijn verandering van strategie (coöperatiebeweging in plaats van vakbeweging). Link-Salinger voegde aan de bloemlezing een uitgebreide inleiding toe (*Signatur: g.l. Gustav Landauer im Sozialist (1892-1899)*; DM 18).
Van *Das Argument*, het prachtige tijdschrift

rond Wolfgang Fritz Haug, bestaat, evenmin als van Enzensbergers *Kursbuch*, een Nederlandse pendant. *Das Argument* -dat er al dertig jaargangen heeft opzitten- kreeg in de jaren zestig vooral bekendheid door de fascismediscussie die het blad mede op gang bracht. Nog altijd houdt Haug zich intensief met de ideologische componenten van het fascistische denken bezig, zoals blijkt uit het recent uitgekomen *Vom hilflosen Antifaschismus zur Gnade der späten Geburt* (DM 28). Deze studie -met daarin onder meer een overzicht van de enige jaren geleden in de BRD gevoerde Historiker-Streit ('Waren Stalins goelags onmenselijker dan Hitlers vernietigingskampen?') -verscheen in één van de verschillende reeksen die *Das Argument* (Rentzelstraße 1, 2000 Hamburg 13) naast het tijdschrift uitgeeft. Daarin ook een wat pretentieuze bundel over een fascinerend onderwerp: Jutta Held (Hg.), *Der Spanische Bürgerkrieg und die bildende Künste. Schriften der Guernica-Gesellschaft 1* (ca. DM 30)

Eerder (De AS 83) schreef ik dat er in de BRD flink wat over libertair(e) opvoeding en onderwijs wordt gepubliceerd. Opvallend vaak is de pedagoog Ulrich Klemm er dan als auteur, redacteur en/of uitgever bij betrokken. Zo heeft hij in zijn eigen Edition Flugschriften (Strassburgweg 19, 79 Ulm) diverse reeksen ondergebracht. In de serie *Literaturrundschau Anarchismus & Pedagogik* verschijnt hoofdzakelijk bibliografisch materiaal, maar de serie *Anarchismus & Bildung. Schriften zur libertären Pädagogik* richt zich op een breder publiek. Inmiddels zijn er van deze reeks drie afleveringen verschenen (in Heft 4 zal plaats worden ingeruimd voor een vertaling van het artikel van Simon Radius dat in *De AS 83* verscheen). Heft 2 bevat artikelen over actuele perspectieven van de libertaire pedagogiek, een tiental boekbesprekingen en artikelen over onder meer Ernst Friedrich en Walter Borgius, twee libertaire pedagogen uit de Weimar-tijd, en over de receptie van Max Stirner in Duitse pedagogische kringen. Heft 3 is een coproductie van Klemm en Peter Peterson, uitgever van *Trafik* (Internationales Journal zur libertären Kultur und Politik). Heft 3 van *A & B* is daarom nr. 29 (3/1988) van *Trafik*, met als thema: Prinzip Freiheit. Daarin onder meer artikelen over kibbutzim, over Walden, een libertair-pacifistische school in Californië (oorspronkelijk in *The Raven* 2) en over Summerhill, de legendarische school van A.S. Neill. Een nummer van *Trafik* (Eduardstraße 40, D-4330 Mülheim 1) kost DM 7, vijf nummers DM 30.
Voor AG SPAK-Publikationen (Adlzreiterstraße 23, 8000 München 2) redigeerde Klemm samen met Alfred Treml de bundel *A propos Lernen* (DM 26), waarin zowel 'alternatieve' pedagogen (Steiner, Montessori, Freinet, Freire, Neill) worden behandeld, als een overzicht wordt gegeven van de ontwikkeling van 'vrije alternatieve scholen' (de benaming 'vrije school' is -helaas- geclaimd door de antroposofen) in de BRD, Italië, Zwitserland, Engeland en de VS. In het rijtje grondleggers hiervoor ontbreekt Tolstoj, maar in die leemte voorziet *Studien zur Pädagogik Tolstojs* (DM 19.80). Klemm redigeerde deze diepgravende bundel samen met Horst Wittig, Minerva Publikation (Pf 711009, 8000 München 71) verzorgde de uitgave ervan.

Stap voor stap bouwt het libertaire Trotzdem Verlag (Pf 1159, 7043 Grafenau-Döffingen) voort aan een fonds dat niet alleen voor Duitse anarchisten interessant is. Van de recent verschenen uitgaven noem ik allereerst Holger Jenrichs bibliografie *Anarchistische Presse in Deutschland 1945-1985* (DM 34). Hoewel gezegd wordt dat het overzicht van Jenrich onvolledig is, lijkt me zijn aanpak zo kwaad nog niet. In ieder geval telde hij in de onderzochte periode rond 350 anarchistische en aan het anarchisme verwante bladen, met de jaren zeventig als bloeiperiode. Van alle titels geeft hij de oplage en het verspreidingsgebied, een karakteristiek en vanzelfsprekend een overzicht van wel en wee. Veel wee soms, want óók in de BRD weet men op het gebied van redactionele ruzies van wanten. Het aardige van deze 273 p. tellende, geïllustreerde, bibliografie is naar mijn mening dat niet alleen de 'grote' landelijke tijdschriften worden behandeld, maar ook de talloze minuscule regionale blaadjes en stadskranten, die het soms maar enkele afleveringen vol hielden. Kortom, een uitgave die navolging verdient. Wie in Nederland voelt zich geroepen om zich op de naoorlogse anarchistische pers te storten?
In *De AS* 86 besprak Cees Bronsveld het sympathieke boekje van Romantiek-specialist Richard Holmes over Mary Wollstonecraft, de vrouw van de anarchistische filosoof William Godwin, en ook -zoals Rudolf de Jong in hetzelfde nummer opmerkte- de eerste moderne feministe. Even later doken Mary en William op in een artikel in nummer 4 (1989) van het blad *'t Kan Anders*. Plotseling lijkt er zoiets als een Wollstonecraft-revival uitgebroken, want zie... *'Wir fordern alles'* (DM 20), een boek waarin de Zwitserse pedagoog Hans Ulrich

Grunder zich met het thema 'Weibliche Bildung' bezig houdt, opent met een beschrijving van Wollstonecrafts feministische ideeën. Verder in deze studie onder meer aandacht voor de anarchistes Louise Michel en Emma Goldman.
Wolfgang Haug (niet te verwarren met Wolfgang Fritz Haug) en Herby Sachs, beiden redacteur van het ook bij Trotzdem Verlag verschijnende anarchistische magazine *Schwarzer Faden*, bundelden een aantal politieke opstellen over media en cultuur in *Die Ausblendung der Wirklichkeit* (DM 16). Nieuw is ook de bundel *Mythen des Spanischen Bürgerkriegs* (DM 22). Deze uitgave bevat de teksten van het Spanje-symposium dat in 1987 op de universiteit van Oldenburg gehouden werd. Eén van de bijdragen is van Rudolf de Jong. Tot slot noem ik de zojuist verschenen studie van Michael Seligmann over de (eerste) Beierse Radenrepubliek. Dit *Aufstand der Räte* (DM 48) is een kloeke dissertatie (711 p.) met een apart gebonden noten- en literatuurgedeelte en maar liefst 138 afbeeldingen. De *Grünen* subsidieerden de uitgave.

Kurt Eisner geldt, naast Landauer, Mühsam, Toller en Leviné, als sleutelfiguur in de politieke gebeurtenissen in Beieren gedurende de periode 1918-mei 1919. Eisner, pacifist en lid van de USPD (linkse socialisten) werd in november 1918 minister-president van de voorlopige regering van de vrijstaat Beieren. Hij probeerde een evenwicht te zoeken tussen de revolutionaire stromingen, die een republiek van arbeiders-, boeren- en soldatenraden nastreefden, en de behoudende MSPD (sociaaldemocraten). Bovendien had hij te maken met burgerlijk-rechts dat met zijn vrijkorpsen uit was op een gewelddadige contrarevolutie.
In februari 1919 werd Eisner door een rechtse extremist vermoord en raakten de politieke ontwikkelingen in een stroomversnelling. Op 7 april riepen anarchisten, linkse socialisten en een deel van de sociaal-democraten als vertegenwoordigers van de raden de Beierse Radenrepubliek uit, waarin onder andere Landauer, Mühsam, Toller (USPD), Red Marut (Ben Traven) en de libertaire 'Frei Geld'-econoom Silvio Gesell een hoofdrol speelden. De communistische KPD keerde zich echter fel tegen de 'schijnradenrepubliek', zoals Seligmann in zijn studie benadrukt. De communisten namen daardoor een 'contra-revolutionaire' positie in, die als twee druppels water lijkt op hun latere optreden in het revolutionaire Spanje. Binnen een week werd de Beierse Radenrepubliek door regeringstroepen om zeep geholpen. Mühsam werd gevangen genomen en afgevoerd, maar miraculeus wisten de raden in de stad München stand te houden. Leviné (KPD) nam nu de leiding en riep een tweede Radenrepubliek uit, die in de communistische literatuur voortleeft als 'de' Radenrepubliek. Op 2 mei werd het experiment bloedig neergeslagen. Tot de 'bevrijders' van München die en passant Landauer doodschopten, behoorde korporaal Adolf Hitler.
Eisner is een wat vergeten politicus die een vreedzame en evolutionaire weg zocht, waarbij parlement en raden zouden moeten samengaan om een 'libertair socialisme' op te bouwen. Dat althans is de visie van Freya Eisner, die voor Suhrkamp Verlag een bloemlezing uit de geschriften en redevoeringen van Eisner samenstelde (*Kurt Eisner. Sozialismus als Aktion*; DM 6) en een biografie over hem schreef (*Kurt Eisner: Die Politik des libertären Sozialismus*; DM 10). (HR)

De genoemde boeken zijn te verkrijgen/bestellen bij Karl Kreuger, postbus 61523, Den Haag. Mogelijk is een deel ervan te vinden in de winkels van De Rooie Rat, Utrecht en 't Fort van Sjakoo, Amsterdam.

SITUATIONISME

Onlangs verscheen de handelseditie van het proefschrift van Rene Sanders, getiteld *Beweging tegen de Schijn. De Situationisten, een avant-garde*. Sanders beschrijft de geschiedenis van de Situationistische Internationale (SI), schetst de ontwikkeling van haar theorie en plaatst deze in een historisch kader.
De SI wordt in 1957 door een groep radicale kunstenaars opgericht. Zij zet een traditie voort die in het begin van deze eeuw door futuristen en dada-beweging wed begonnen en die voortgezet werd door surrealisten, lettristen en Cobra. Als doel formuleert zij de opheffing van de kunst om ruimte te scheppen voor een revolutionaire kritiek die het totale veld van maatschappij, cultuur en politiek beslaat. Ondanks haar marxistische wortels, onder andere blijkend uit het feit dat uiteindelijk nog steeds de arbeiders de revolutie moeten brengen, formuleert de SI een, sterk door anarchistische en radencommunistische ideeen beïnvloede, analyse. Hierbij gaat de SI uit van de overvloed aan consumptieartikelen die zij veronderstelt aanwezig te zijn, de verregaande individualisering en de totale vervreemding in deze maatschappij. De mens is verworden tot een passief toeschouwer in het spektakel dat voor hem wordt opgevoerd en hem van zijn werkelijke behoeften vervreemdt.

De Parijse mei-opstand wordt wel gezien als de culminering van de theorie van de SI. Zeker is dat de SI veel heeft bijgedragen aan de voorbereiding van deze revolutionaire periode maar, en daaruit blijkt mijns inziens ook de beperking van hun overigens ook voor anarchisten zeer interessante theorievorming, er niet in slaagt haar totaalkritiek voort te zetten in een instrument om de negatie van het bestaande ook om te zetten in een andere maatschappijvorm. De theorie van de SI is voornamelijk een doeltreffende kritiek; voor hoe dan iets beters gerealiseerd moet leunt ze nogal op Pannekoek. (Overigens ken ik ook geen anarchisten die je nog het recept voor Utopia kunnen geven.)
Kortom een interessante studie over een in Nederland nauwelijks bekende theorie. Voor iedereen die meent dat we niet meer kunnen volstaan met wat Bakoenin en Domela te zeggen hadden, een must. (JvdL)

R.J. Sanders, Beweging tegen de schijn. De Situationisten, een avant-garde; Huis aan de Drie Grachten, Amsterdam, 1989, 320 blz., f65,-.

MYSTICUS

Omstreeks 1980 vatte Anton Constandse het plan op om een essay te schrijven over leven en werk van Johan Brouwer (1898-1943), iemand die in het vooroorlogse wereldje van hispanisten nogal wat opzien had gebaard. Het plan is door zijn dood nooit uitgevoerd en dus wekte de biografie van Brouwer die Hendrik Henrichs bij de AP publiceerde mijn nieuwsgierigheid. Tenslotte is Brouwers leven in velerlei opzichten ongewoon geweest. Hij groeide in een gereformeerd arbeidersgezin op, ging naar de Zendingsschool en studeerde Indische talen in Leiden. Een pedant studentje dat te veel geld uitgaf en daarom het plan opvatte een bank te beroven. Bang gechanteerd te worden met zijn plan schoot Brouwer een schuldeiser dood, wat hem zes jaar gevangenisstraf opleverde (die hij uitzat in Leeuwarden, waar in diezelfde jaren 1922-1928 de anarchist Piet Kooijman voor een heel wat onschuldiger delict opgesloten zat).
In de gevangenis begon Brouwer Spaans te studeren en na zijn vrijlating promoveerde hij op een studie over de Spaanse mystiek. Het proefschrift werd in katholieke kringen goed ontvangen omdat het een vurige verdediging was van de Spaanse Moederkerk en de Inquisitie. Brouwers overgang naar het katholicisme was hierna slechts een kwestie van tijd. Als rechtse intellectueel voelde hij zich goed thuis in Spanje, schreef er artikelen over in de katholieke pers en publiceerde ook literair-historisch werk over Spanje. Wie zal het verbazen dat Brouwer bij de aanvang van de burgeroorlog in 1936 aan de kant van de opstandelingen opdook?
Al snel echter realiseerde hij zich dat de Spaanse tradities niet door Franco maar door de linkse partijen en vakorganisaties werden verdedigd. Brouwer zwaaide om en berichtte nu als aanhanger van de Republiek over de burgeroorlog. Zijn reportages en achtergrondinformatie (*Het mysterie van Spanje* bijvoorbeeld) brachten hem enige populariteit in linkse intellectuele kringen, maar het grote literaire succes waarop hij (onder meer met zijn *In de Schaduw van de dood*) hoopte, bleef uit. Tijdens de bezettingsjaren stortte Brouwer zich in het verzet: in 1943 werd hij geëxecuteerd in verband met de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister.
Een biografie over zo'n opmerkelijk leven kan moeilijk mislukken, dacht ik, maar Henrichs ziet toch kans irritatie bij de lezer op te wekken. Allereerst is hij te wijdlopig, met name daar waar hij de geschriften van Brouwer samenvat en bespreekt. Hinderlijker is dat hij zich te pas en te onpas overgeeft aan psychologische explicatie. Henrichs meent dat Brouwers gedrevenheid en passies, zowel voor vrouwen als voor geld, populariteit en succes, terug te voeren zijn op verdrongen homosexualiteit. Onmogelijk is dat natuurlijk niet, maar steeds wanneer het levensverhaal van mysticus Brouwer begint te boeien staat Henrichs klaar om zijn psycho-analytische veronderstellingen uit de doeken te doen. Jammer. (HR)

Hendrik Henrichs, Johan Brouwer. Zoeker, ziener en bezieler. Een biografie; De Arbeiderspers, Amsterdam, 1989, 464 blz., geïll., f49,50.

MILIEUFILOSOFIE

In het boek *Milieucrisis & filosofie* worden door zeven auteurs, die werkzaam zijn bij de Nederlandse universiteiten, de milieuproblemen vanuit diverse wetenschappelijke richtingen belicht. De discussie-aanzetten worden respectievelijk benaderd vanuit de politiek, ecologie, kritische wetenschapstheorie, cultuurfilosofie, ethiek, metafysica en ook vanuit een Indiaanse levensbeschouwing.
Een breed scala dat verder reikt dan wat kretologie. Milieuproblemen zijn niet zozeer natuurwetenschappelijk of technisch maar vooral maatschappelijk. Daarbij komen de filosofische aspecten die liggen op metafysisch, sociaal-cultureel, filosofisch en ethisch vlak. Die-

nen we de mens als norm te nemen of de natuur? Of dienen we te zoeken naar een harmoniemodel? Oplossingen zoeken in kleinschaligheid en/of het terrein van het wetenschappelijk-technische? Is het vrije marktmechanisme de grote veroorzaker of speelt een menselijk tekort ons parten en dienen we tot inkeer te komen? Is het Indiaanse natuurbesef of het 'terug naar de natuur' van Rousseau alleen maar een vrome wens?
Het enorme industrieel-technologisch-bureaucratisch complex met in zijn kielzog de bewapeningswedloop belooft niet veel goeds. En de kapitalistische oplossing zou wel eens kunnen zijn, lijkt mij, dat we behalve de fles bronwater van nu, straks een zuurstoffles op onze rug dragen. En de Staat die geen belang heeft bij beperking van productie- en comsumptiedrift van de welgestelden, zal de technische oplossingen en beperkingen afwentelen op de onderste lagen van de bevolking en op de derde wereld. De totalitaire macht zal toenemen onder het mom van democratie. Het dilemma is dat we alle technologie niet aan de kant kunnen schuiven. Keuze zullen gemaakt moeten worden!
Onder het kopje 'neo-anarchisme en ecologisme' wordt gewezen op bekende namen: Peter Kropotkin, Paul Goodman, Murray Bookchin, André Gorz, de 'witte plannen' van Provo en emancipatiebewegingen. Dan krijg je de slagwoorden als zelfordening en gedecentraliseerde autoregulatie. Dit al in bizarre tegenstelling met de van bovenaf regulerende Staat. Bookchin wijst bijvoorbeeld op een ecologie als 'artful' science, aansluitend bij Goethes natuurbegrip, dat elk *deel* er is voor het geheel en omgekeerd.
Holisme, een nieuw trefwoord, wijst op de eenheid van de delen en stelt dus het *geheel* primair. Niet als een geloofsartikel met kwalijke gevolgen van mystificatie, maar als een wetenschappelijke methode.
Christendom, rationaliteit en technologie hebben ons vervreemd van het zogenaamde archaïsch sacraal 'Indiaanse' denken: mythische kosmologie en een spiritueel verbonden zijn met de aarde. Spinoza was het die de goddelijke en de menselijke norm in zijn pantheïsme weer verbond: deus sive natura. Hij herhaalde wellicht een oud adagium uit de Griekse wijsbegeerte: het gelijke kent het gelijke. Het goddelijke in de natuur ontsteekt de goddelijke vonk in de mens. Ofwel Platonisch gedacht: het universele (de natuur) reflecteert zich in het menselijk bewustzijn, komt tot echt begrijpen (het heil door inzicht, is de blijde boodschap).

Hoopvolle gedachten, in schrille tegenstelling tot het dagelijks gebeuren. Maar waar ligt de gulden middenweg? Een ander boek onder dezelfde redactie gaat nader in op de theorie en de praktijk. Interessant daarin is dat er gewezen wordt, evenals Bookchin dat doet, op de rol van de vrouw in de 'organische' samenlevingen van het Neolithicum. Matriarchale tegenover de latere patriarchale structuren. Feminisme en anarchisme, liefde en antimachtsstructuur, zou wel eens een goed huwelijk kunnen zijn voor een leefbare samenleving, als ik zo mag formuleren. (WdL)

Wouter Achterberg, Wim Zweers (red.), Milieucrisis & filosofie; Ekologische Uitgeverij, Amsterdam, f29,-.
Wouter Achterberg, Wim Zweers (red.), Milieufilosofie tussen theorie en praktijk; Jan van Arkel, Utrecht, f39,-.

STAAT EN ZORG

Enthousiast gemaakt door besprekingen in diverse bladen gewijd aan het nieuwe boek van A. de Swaan, schafte ik me een exemplaar aan. Na lezing vind ik dat ik beter een ander boek had kunnen kopen. Ik zal aangeven waarom.
De Swaan noemt zijn boek een studie, die een poging tot synthese van historische sociologie en welzijnseconomie is. Blijkens het voorwoord berust de studie op secundaire bronnen en tertiaire geschriften. De vraag die de studie moet beantwoorden is: Hoe en waarom kwamen mensen ertoe om collectieve, nationale en bindende regelingen te treffen ter bestrijding van tekorten en tegenslagen die hen toch elk afzonderlijk troffen en die individuele remedies leken te vereisen? Die vraag beantwoordt De Swaan door de stof, die zijn secundaire bronnen en geschriften leverden, bekwaam en vlot leesbaar met behulp van een scherp associatief vermogen aan elkaar te schrijven. Wie van dat soort teksten houdt, zal er leesplezier aan beleven. Dat is op zichzelf natuurlijk waardevol.
Mijn bezwaar is echter dat het tè luchtig is en dat er nauwelijks van geëxpliciteerde *theorievorming* sprake is. Als staatsrechtjurist vind ik er niet de sociologische theorievorming in die mij iets méér leert over het proces van staatsvorming (De Swaan spreekt over 'statenvorming') dan ik elders al tegenkwam. Dat de moderne staat voor een belangrijk deel het resultaat van de collectivisering van gezondheidszorg, onderwijs en inkomenshandhaving is, daarin heeft De Swaan ongetwijfeld gelijk. Maar het is iets dat elk studieboek over ge-

meenterecht of bestuursrecht al leert door aandacht te vragen voor de sterke toename vanaf eind vorige eeuw van de zogenaamde 'gevorderde' taken (art. 124, lid 2 Grondwet) of, zoals ze ook wel genoemd worden, de 'medebewindstaken' van de gemeente.
Waar het boek misschien voor anarchisten een interessante kijk had kunnen opleveren, stopt het abrupt. Het gaat dan om de volgende samenhangende problematiek. De Swaan stelt in het begin van zijn boek dat het heel goed zou kunnen dat de heffing en herverdeling van inkomensoverdrachten het beste aan de staat kunnen worden overgelaten. De beoordeling van afzonderlijke gevallen en de individuele hulpverlening kan daarnaast dan beter plaatsvinden in kleine, zelfbesturende coöperaties op basis van vrijwillig lidmaatschap. Vervolgens verwijst De Swaan door naar hoofdstuk vijf van zijn boek. Sla je dat op, dan verwacht je een tekst aan te treffen met theorievorming over het op elkaar inspelen van centripetale krachten (centralistische staatsactiviteiten) en centrifugale krachten (zelfbesturende coöperaties), toegelicht met voorbeelden. Tevens verwacht je in dat gedeelte tenminste de naam van Kropotkin tegen te komen. Dat laatste gebeurt echter nergens in het boek en het eerste ontbreekt. Het zou ook niet gekund hebben: het betreffende vijfde hoofdstuk bestrijkt in totaal zeven bladzijden (het is het kortste van alle hoofdstukken). Kortom, ik voel me bekocht. (ThH)

A. de Swaan, Zorg en de staat; Bert Bakker, Amsterdam 1989, 340 blz., f45,-

SPIONNEN VOOR MOSKOU

Voor de oorlog moet Nederland een eldorado voor geheime diensten geweest zijn. Engelse en Duitse spionnen hadden er bijna vrij spel en ook de GPOe, de Russische geheime dienst, recruteerde er zijn agenten. Igor Cornelissen heeft een schitterend boek geschreven over enkele Nederlandse bolsjewisten, die voor Moskou spioneerden, met als bekendste de beeldend kunstenaar Han Pieck, broer van de tekenaar Anton Pieck. Ze waren meestal aangeworven door Ignace Reiss -alias 'Ludwik'- die in 1937, kort nadat hij met Moskou had gebroken, in Zwitserland werd vermoord, zonder twijfel in opdracht van zijn ex-werkgever. Vlak voor zijn breuk met Moskou had Reiss raad gevraagd aan de revolutionaire socialist Henk Sneevliet, vriend en geestverwant van Trotsky. Rond Sneevliets huis op de Overtoom in Amsterdam werden echter GPOers gesignaleerd en het lijkt dus aannemelijk dat dit contact Reiss noodlottig geworden is. (Waarmee de titel van het boek is verklaard.)
Op basis van gesprekken met nabestaanden (met name de weduwe Pieck), vrienden, politieke geestverwanten, een gepensioneerd BVD-ambtenaar en het navlooien van memoires schetst Cornelissen zijn speurtocht. Deze reconstructie is fascinerende lectuur, waarna de lezer echter met twee vragen blijft zitten. De eerste: welke inlichtingen verzamelden Pieck en andere agenten eigenlijk? De tweede: de informatie van de BVD was Cornelissen vanzelfsprekend zeer welkom, maar in hoeverre heeft diezelfde BVD daardoor invloed gehad op de richting waarin Cornelissen is gaan speuren? (HR)

Igor Cornelissen. De GPOe op de Overtoom. Spionnen voor Moskou 1920-1940; Van Gennep, Amsterdam, 1989, 306 blz., geïll., f44,50

AMERIKA, AMERIKA

Of het een citaat is, en zo ja van wie, ik weet het niet helemaal zeker, maar wáár is het wel: "Anti-amerikanisme is per definitie rechts". Een uitspraak die, zo moet gevreesd worden, menig anarchist op zijn minst de wenkbrauwen zal doen fronsen. Ten onrechte dus: anti-amerikanisme is mijns inziens even kortzichtig en verwerpelijk als anti-semitisme.
Wie zich hiervan wil laten overtuigen leze *Peter Conn*'s schitterende studie *The Divided Mind, Ideology and Imagination in America 1898-1917* uit 1983 waarvan onlangs een, overigens nogal prijzige, paperbackeditie verscheen.
Conn's studie is in feite een bundel essays over (onder andere) de schrijver *Henry James*, de negerleider *W.E.B. Du Bois*, de feministe *Edith Wharton*, de architect *Frank Lloyd Wright*, de componist *Charles Ivens* en de anarchiste *Emma Goldman*.
Conn behandelt hen als representanten van de 'divided mind', van de *dialectische* strijd tussen traditie en vernieuwing in de Amerikaanse cultuur die de door hem behandelde figuren destijds belichaamden. Conn geeft zonder meer toe daarmee niet een representatief beeld van de betreffende periode gegeven te hebben: "mij interesseren de *cross currents*, niet zozeer de *main currents*", schrijft hij met zoveel woorden.
Hoe het ook zij: Conn slaagt er op indrukwekkende wijze in een aantal even interessante als belangwekkende Amerikaanse cultuurtrekken te schetsen waar zelfs de meest rabiate Reagan/Bush-haters onder ons niet om heen zul-

len kunnen. Om maar eens wat te noemen: *Goldman* was behalve 'anarchiste' en 'van Russische afkomst' óók heel erg Amerikaans! En al beweert Conn heel veel onzin over Emma's anarchisme -zij zou niet alleen *Sorel*, *Fanon* en *Norman Mailer* maar ook de nazi's 'geanticipeerd' hebben met haar opvattingen over geweld!!-, zijn analyse van Emma's memoires *Living my life* is, niet in de laatste plaats voor haar bewonderaars, zeer de moeite waard! (CB)

Peter Conn, The divided mind, ideology and imagination in America, 1898-1917; Cambridge University Press, Cambridge etc. 1988, 358 blz., £10,95.

DE INTERNATIONALE

James Guillaumes *'L'Internationale'* (oorspronkelijk vier delen, Parijs 1905-1910) is een onmisbare bron voor iedereen die zich enigszins serieus bezighoudt met de bestudering van de internationale arbeidersbeweging tussen 1864 en 1878 en het leven van Bakoenin. De door Editions Gérard Lebovici uitgegeven herdruk in twee delen is dan ook zeer welkom, temeer daar een eerdere reprint (Topos Verlag, Vaduz 1979) meer dan twee keer zo duur was. De betekenis van Guillaume (1844-1916) in de vroege geschiedenis van de Zwitserse arbeidersbeweging en in de strijd der 'anti-autoritairen' tegen de door Marx aangevoerde 'staatscommunisten' is bekend: stichter van de Internationale-sectie van Le Locle (samen met Constant Meuron, 1866); vriend en medewerker van Bakoenin; redacteur van enkele van diens belangrijkste geschriften; schrijver van de invloedrijke Circulaire van Sonvilliers enz. Vanaf het einde der jaren 1870 leidde hij een teruggetrokken leven dat vooral gewijd was aan pedagogische en historische arbeid, en velen beschouwden hem als verloren voor de anarchistische zaak. Pas rond de eeuwwisseling groeide, in verband met het opkomende syndicalisme in Frankrijk, zijn belangstelling voor de revolutionaire beweging weer.
Ervan overtuigd dat verschillende geschriften uit de tijd van de eerste Internationale van waarde konden zijn voor de nieuwe beweging, begon hij te werken aan zijn aanvankelijk als bronnenuitgave bedoelde *'L'Internationale'*. Maar men vindt er behalve tijdschriftartikelen, congresbesluiten en correspondentie ook veel autobiografisch materiaal. Marc Vuilleumier schreef voor deze uitgave een inleiding over Guillaumes leven en werk, met bijzondere aandacht voor de totstandkoming van het hier aangekondigde werk, daarbij enkele aspecten belichtend waarover Guillaume zelf niet wenste te schrijven, met name Bakoenins geheime organisaties. (ChR)

James Guillaume, L'Internationale, documents et souvenirs (1864-1878), présentation de Marc Vuilleumier, 2 dln., Editions Gérard Lebovici, Parijs 1985, 752 + 768 blz., FF 300.

HET BURGERSCHAP IN VERVAL

Terecht staat Murray Bookchin in libertaire kringen hoog aangeschreven. Hij is de auteur van een aantal smaakmakende boeken waarin hij op intelligente wijze ecologisme en anarchisme met elkaar weet te verbinden, waardoor het libertaire gedachtengoed aan actualiteit en relevantie heeft gewonnen. Met name met zijn *The Ecology of Freedom* (1982) heeft Bookchin op velen grote indruk gemaakt als sociaal en politiek denker. Mijn verwachtingen waren dan ook hoog gespannen toen ik *The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship* onder ogen kreeg. Is Bookchin in staat om voor verder vernieuwing te zorgen, om het hoge niveau van analyse te handhaven, om waar te maken dat hij wellicht de belangrijkste politiek-filosoof van onze tijd is (zoals gesuggereerd op de achterflap van het boek)?
Laat ik eerst een korte samenvatting van het boek geven. De kerngedachte van het boek is dat van oudsher de gemeente (of stad, City) de basis vormt van een werkelijk vrij menselijk samenleven. Uitgaande van de Griekse stadsstaat (Polis) toont Bookchin aan dat de mens het best functioneert in een kleinschalige en intieme gemeenschap. De polis was niet opgericht om zuiver economische of defensieve redenen, maar omdat een dergelijke gemeenschap de ontwikkeling mogelijk maakte van de mens als moreel en politiek wezen. De leden van de polis konden namelijk *zelfbestuur* uitoefenen; alle burgers namen actief deel aan de politieke debatten (stadsvergadering). De burgers konden hierdoor directe invloed uitoefenen, kregen de kans om de capaciteiten verder te ontwikkelen die nodig zijn voor inspraak en zelfsturing en ontwikkelden op deze wijze verantwoordelijkheidsgevoel en ethisch besef.
De geschiedenis laat nog andere voorbeelden zien van de stad als politieke basiseenheid die de zelfverwerkelijking van het individu realiseerde. Zo gaat Bookchin uitgebreid in op de stadstaten van de Middeleeuwen, de Parijse Commune en de steden van 'New-England'. Deze werden alle gekenmerkt door actieve participatie in de gemeenschappelijke sfeer. Als oorzaak van het verval van het politiek be-

lang van de steden ziet Bookchin allereerst de opkomst van de gecentraliseerde natiestaten. Door deze ontwikkeling werden de steden beroofd van hun onafhankelijkheid en soevereiniteit. Daarnaast noemt hij het meer recente urbanisatieproces, dat hij omschrijft als 'The explosion of the city itself into vast urban agglomerations that threaten the very integrity of city-life and citizenship' (p. 202). Bookchin noemt urbanisatie een 'kankergezwel' dat bestaande gemeenschappen ontwricht, het stadsleven ontmenselijkt en het platteland vernietigt. Er zijn hierdoor grootstedelijke gebieden ontstaan, waardoor het milieu wordt beschadigd en de menselijke maat van de leefgemeenschappen verloren gaat.

In het slothoofdstuk van het boek komt Bookchin met een agenda voor de steden van de toekomst. Zo wenst hij invoering van het oude ideaal van de stadsvergaderingen en het confedereren van gemeenten en steden (het federatieve model in plaats van de Staat). Verder bepleit hij de wenselijkheid van politiek als een 'school voor burgerschap' zoals bij de Grieken en tenslotte de 'municipalization of the economy' -het beheer van de economie door de locale gemeenschap (pp. 257-262). Op deze wijze wil Bookchin de burger weer werkelijke medezeggenschap geven over zijn werk- en leefomgeving en de functie herstellen van de stad als centrum van menselijk samenleven.

De these van Bookchin in dit boek spreekt zonder twijfel aan, maar is op zich weinig verrassend en vernieuwend. Zo teert hij sterk op het werk van anderen (Peter Kropotkin, Hannah Arendt, Benjamin Barber). Daarnaast vertelt hij feitelijk weinig meer dan hij al eerder zelf deed in *The Ecology of Freedom* en *Limits of the City*. In die zin is dit boek teveel oude wijn in nieuwe zakken. Bezwaren kan men ook hebben tegen de langdradige historische bewijsvoeringen en de vele herhalingen die men in het boek aantreft. Het lijkt er eigenlijk op dat Bookchin enigszins een haastklus heeft verricht van achter de dictafoon of personal computer. Het boek had mijns inziens de helft dunner gekund, verdient een veel strakkere structuur en een beter notenapparaat (94 noten voor 228 vol bedrukte pagina's). Bookchin heeft ongetwijfeld (nog) veel intelligents in te brengen, maar het is wel te hopen dat hij afstapt van deze aanpak. (MdG)

Murray Bookchin, The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship; Sierra Club Books, 730 Polk Street, San Francisco USA, 1987, 300 blz., 22.95 dollar.

PRAGMATISCHE REGELTOEPASSING

Een indertijd gepleegd onderzoek (van H.K. ter Brake, *Het strafrecht van de gemeente*, Arnhem, 1986) leerde dat een groot aantal gemeentelijke verbodsbepalingen verouderd en overbodig was. Stel nu dat die bepalingen allemaal geschrapt worden, dan blijft er nog heel wat aan 'geregel' over. Anarchisten zullen zeggen: schrap dat ook maar. Dat klinkt wel leuk, de aanbeveling zal echter niet worden overgenomen. Dus is het niet zo gek om eens te kijken hoe de toch overblijvende regels toegepast worden. Daarvoor is leerzaam de studie van M.V.C. Aalders.

Aalders is gaan kijken hoe in de ambtelijke praktijk regels worden toegepast (en dan met name van de Hinderwet- en Bouwtoezichtafdeling van de gemeente Roostmare, in 1981 en 1982). Hij kreeg toestemming om een aantal maanden in die beide diensten mee te lopen ('participerende observatie') om te zien hoe ambtenaren met regelgeving omgaan. Aalders wilde er achter komen of er verschillende manieren, stijlen, van regeltoepassing zijn. Het is niet verwonderlijk dat hij een ambtelijke, formele en een pragmatische stijl tegenkwam.

In het boek wordt één manier van met regels omgaan besproken, die ook anarchisten kan aanspreken. Aalders heeft het dan over een pro-actieve (in plaats van reactieve) regeltoepassing. Het gaat in dat geval om oplossingsgericht te werk gaan (resultaatstrategie) waarbij men de regeltoepassing baseert op onderhandelen, overtuigen en argumenteren (zonder meteen met wettelijke dwang te komen). Regeling en regeltoepassing worden als hulpmiddel gezien bij het onderhandelen. Regeltoepassing is dan ook een sociaal proces, waarbij het handelen (het regel 'toepassen') niet alleen wordt bepaald door wettelijke regels, maar ook door andere sociale regels. Wie deze manier van omgaan met regels tegenkomt, wordt naar de conclusie van Aalders gedrongen. Die luidt: Meer dan nieuwe regulering of deregulering zijn faciliteiten nodig om het werk pragmatischer aan te pakken, een stimulans om regeltoepassing doelmatiger te verrichten.

Een steeds groter aantal sociologisch en juridisch geschoolde auteurs houdt zich met de problematiek van de wet- en regelgeving en regeltoepassing bezig. De voornoemde Aalders deed dat op een praktisch vlak, een kleine twintig auteurs doen dat in het Westduitse jaarboek voor rechtssociologie en rechtstheorie op een theoretisch vlak.

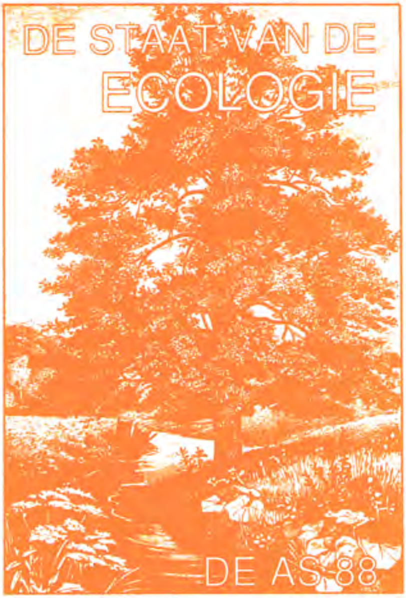
Het jaarboek is een boek voor specialisten op het gebied van het bestuderen van de verande-

ringen, die optreden met betrekking tot staatsactiviteiten. Centraal in het jaarboek staat de aandacht voor het feit, dat het interventionistische recht (het recht waarmee door de overheid in de maatschappij 'ingegrepen' wordt) niet (meer) werkt. Mensen en collectieve actoren zijn het beu om van de centrale overheid opgedragen te krijgen wat ze moeten doen en hoe ze zich moeten gedragen. Dit betekent dat de centrale overheid de te regelen zaken zelf en de politieke randvoorwaarden in acht heeft te nemen, anders kan ze wel op haar buik schrijven dat een wet zal 'werken'. Over die problematiek gaat het jaarboek dus, maar dan op zijn moeilijke geleerden-Duits en niet zo onparlementair als ik me uitdruk.
In het bedoelde jaarboek treft men het inzicht aan dat rechtstoepassing niet als een activiteit moet worden gezien, waarbij uit geldende rechtsnormen een beslissing is af te leiden. Normsystemen zijn zo wie zo al armer dan de werkelijkheid, dus om die reden lukt dat al niet. Het zal dus veel meer om argumentatie moeten gaan, om bevredigend aan te geven waarom men zó handelde en niet anders. Dit brengt een hernieuwde aandacht voor de juridische argumentatieleer en retorica onder staatsrechtjuristen met zich mee.
De filosofen onder ons vinden wat dit betreft heel wat tot nadenken in Alexy's *Theorie van de juridische argumentatie*. Het boek bestond al in het Duits (1978), nu is het in het Engels vertaald. Hoewel alleen al de moeilijkheidsgraad van het boek velen problemen zal geven, toch permitteer ik mij voor zo'n boek aandacht te vragen. Het belicht namelijk dat menig jurist met heel andere dingen bezig is, dan een gemiddelde anarchist voor mogelijk houdt. Zo vind je er samenvattingen in van manieren van betogen en 'waarheid' vinden (er zijn vele waarheden!) en een theorie over een rationele, praktische discussie. Deze algemene uitgangspositie wordt dan gebruikt om iets over juridische argumentatie te zeggen.
Op ongeveer dezelfde wijze is W. Witteveen te werk gegaan in zijn proefschrift *De retoriek in het recht*. Het handelt enerzijds over retorica en interpretatie, anderzijds over staatsrecht en democratie. Het boek valt in die zin ook in twee delen uiteen, welke delen zich afzonderlijk laten lezen. De kern van het omvangrijke boek is het aangeven dat in een retorische situatie er telkens mede sprake is van interactie. Die interactie wordt enerzijds gevoed door, zoals Witteveen zegt, strategische overwegingen, door het streven effectief het eigen standpunt over te dragen. Anderzijds leidt dit tot communicatief handelen, tot handelingscoördinatie op basis van expliciete en open argumentatie. Kortom, retorisch handelen is bij Witteveen steeds gemengd strategisch-communicatief handelen.

De aanvaarding van dit type inzicht wordt steeds groter. Een wetgever die wil dat men zich richt naar zijn wetten zal daar rekening mee moeten houden. Hij kan gewoon niet meer verordenen wat hij wil, ook al heeft hij de formele macht dat te doen. Dit is een van de facetten die de aandacht van anarchisten mag hebben. In een anarchistische maatschappij zal er ook geregeld (moeten) worden, maar dan anders als wij reeds kennen. Laat zich niet-opgelegde coördinatie in regelgeving opnemen? Hoe past men zulke regelgeving toe? Met welke typen van argumentatie overtuig je elkaar beter? Hoe? Daarover gaan de teksten waarnaar hier verwezen is. En daarover gaat ook mijn boek *Argumentatieve willekeur en de beoefening van de staatsrechtwetenschap*, dat in *De AS* 87 besproken werd.

Argumentatieve willekeur vat ik hier zo op, dat men zijn of haar keuze (keur) van de argumenten richt naar wat men bereiken wil, wie men overtuigen wil. Iedereen herkent dit proces en juristen bedienen zich daar ook van. Enerzijds noopt dit tot een andere vorm, een 'anarchistische', van regelgeving. In het laatste hoofdstuk besteed ik daaraan aandacht, door inzichten te gebruiken van een aantal Duitse auteurs, die ook in het hiervoor genoemde jaarboek schreven. Anderzijds leidt het tot 'pragmatische regelgeving', wat weer in de lijn ligt met auteurs als Aalders. (ThH)

M.V.C. Aalders, Regeltoepassing in de ambtelijke praktijk van Hinderwet- en Bouwtoezichtafdeling, Groningen, 1987, 209 blz., f32,50.
R. Alexy, A theory of legal argumentation. The theory of rational discourse as theory of legal justification, Clarendon Press, Oxford, 1989, 323 blz., 35 Eng. pond.
D. Grimm und W. Maihofer, Gesetzgebungstheorie und Rechtspolitik. Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1988, 423 blz., 78 DM.
W.J. Witteveen, De retoriek in het recht. Over retorica en interpretatie, staatsrecht en democratie, Tjeenk Willink, Zwolle, 1988, 536 blz.

Prijs *f 5,90*